

**Osmanlı İmparatorluğu
ve
Dünya Sistemi**

Bu sayının çıkmasında büyük emeği geçen Ali Artun, Teflik Balcıoğlu,
Ali Selman, Rifat Yılmaz'a teşekkürü borç biliriz.

Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme

Huricihan İnan

*«Osmanlı İmparatorluğu: Büyük Bir Historiyografi
Sorunu, Müthiş Bir Belirsizlik Bölgesi»
F. Braudel, Akdeniz, I, 13*

Batı egemenliğinin Doğu üzerinde yerleşmesinin özünde Doğu'nun tarihinin Batı hegemonyasının dilinde yazılması yatar. Bu olgu en açık ve gelişkin biçimiyle, 1. Dünya Savaşı'na kadar olan dört yüzyıllık süre içinde Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Balkanlarda geniş topraklara sahip olan Osmanlı İmparatorluğu söz konusu olduğunda göze çarpmaktadır. Osmanlı ülkesi, Batı Avrupa'ya olan yakınlığının yanı sıra, uzun bir süre boyunca Batı ile askeri, diplomatik, ticari ve kültürel ilişkiler içinde olduğu için genişleyen bir Avrupa'yı çok daha yakınında ve anında hissetmiştir. Onsekizinci yüzyılın sonunda ve ondokuzuncu yüzyılda, Avrupa'nın Osmanlı topraklarına doğrudan nüfuz ettiği o 'tarihsel an'da, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi ve toplumsal yapısı üzerine bir takım inançlar ve varsayımlar ortaya çıktı¹. Aydınlanma çağının yazarları ve Hegel'in katkıları ile Avrupalı dünya görüşünün (*Weltanschauung*) bir parçası olarak ortaya çıkan bu söylem Doğu ile Batı tarihlerinin, özde bir ikilikten, bir

(1) Ondokuzuncu yüzyıl Avrupası'nda Osmanlı İmparatorluğu hakkında oluşan imge için, bkz. Norman Daniel, *İslam and the West The Making of an Image* (Edinburg, 1966).

karşıtlıktan kaynaklandığı görüşü ile temellendirildi². Batı değişme ve gelişmeye dayalı, dünya tarihinin ayrıcalıklı bir bölgesi olarak görülürken Doğu bu ayrıcalıktan yoksun, değişmeyen, gelişmeyen ve böylece 'tarihsiz' bir bölge olarak görüldü. Bu kavramsal çerçeve, Batı'nın kendi 'Ben'liğini tanımlaması için gereken 'Diğer'i, yani Doğu'yu kendinin karşıtı, ya da Doğu'nun tarihini Batı'nın olumsuzluğu olarak tanımlayan kendi gelişmesinin karşıtı, değişmeyen bir art-alan olarak görmekteydi. Bu görüş, Batı egemenliğini, kendi başına durağanlığı aşamayan Doğu üzerinde itici bir güç olarak kabul etmiş ve bu ideolojiye de hizmet etmiştir³. Öte yandan dünya tarihine bu ikili bakış, örtük bir biçimde de olsa, **tarih-dışı** bir çözümleme anlayışını içermektedir. Doğu ve Batı kendi kültürel ve jeo-politik özgüllükleri içinde hapsolünmüş ideal toplum tipleri olarak kavramsallaştırılmaktadır. Bu bağlamda ele alınan bir 'tarihsel' çözümleme ideal tipleri karşılaştırmaktan ibarettir: Dinamik, akılcı, demokratik bir Batı'ya karşı durağan, akıldışı, otoriter bir Doğu⁴.

Yukarıda sözü edilen Avrupalı dünya görüşünün somut ifade biçimleri, sanat, tarih, edebiyat ve din alanlarında gelişen ondokuzuncu yüzyıl Şarkiyatçılık geleneğinde, Marx'ın Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT) kavramında ve 2. Dünya Savaşı sonrası toplum bilimlerinde yeşeren 'gelişmecilik' yazınında görülmektedir. Son yirmi yıl içinde, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde bu perspektiflerden kaynaklanan temel varsayımlar düşün adamlarınca gitgide artarak sorgulanmaktadır⁵. Bu sorgulamanın özünde Osmanlı tarihini, Batı'nın kendi öz-tanım anlayışından kopararak dünya tarihindeki yerine oturtmak ve böylece bu tarihi sömürgeleşmekten kurtarmak çabası yatmaktadır. Bu da Osmanlı tarihini yeniden yazmak anlamına gelir.

(2) Bu söylemin bir betimlemesi için, bkz. Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State* (Londra, 1974), s. 397-412; ve daha da önemli olarak, Edward W. Said, *Oryantalizm*, çevr. Nezih Uzel (İstanbul, 1982).

(3) Hegelci 'Ben' ve 'Öteki' sorunsalının mükemmel bir sunuluşu için, bkz. Said, *Oryantalizm*.

(4) Orta Doğu ve Kuzey Afrika'nın tarihine ve toplumsal yapılarına uygulandığı biçimiyle ideal-tip karşılaştırmalarının tartışılması konusunda, bkz. Bryant S. Turner, *Marx and the End of Orientalism* (Londra, 1978).

(5) Bu literatürün önde gelen örnekleri şunlardır: Edward W. Said, *Oryantalizm* (İstanbul, 1982); Bryant, Turner, *Marx and the End of Orientalism*; Talât Asad, derl. *Anthropology and the Colonial Encounter* (Londra, 1973) ve *Review of Middle East Studies (ROMES)*, Sayı 1 (1975), Sayı 2 (1976), Sayı 3 (1978)'deki makaleler; Abdallah Laroui, «For a Methodology of Islamic Studies», *Diogenes* 83 (1973): 12-39; Marshall Hodgson, *The Venture of Islam*, 3 cilt (Chicago, 1974).

I. Wallerstein tarafından ortaya atılmış olan dünya sistemi perspektifi⁶, Osmanlı tarihinin yeniden yazılması ya da yeniden kavramsallaştırılması yönünde bazı yeni olanaklar sunmaktadır. Dünya sistemi perspektifi dünya tarihi üzerindeki tarih-dışı ve ikilemleri tartışmaya açmaktadır. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel gelişmesini tek bir bütünsel dönüşümün yani Avrupa kaynaklı dünya kapitalist dönüşümünün bağlamında ele almayı öngörmektedir. Bu yönüyle dünya sistemi yaklaşımı farklı bölgelerdeki tarihsel gelişmeleri kültürel ya da jeo-politik öğelerce belirlenmiş ideal tipler ile açıklanabileceği görüşünü yadsımadır. Bunun yerine Osmanlı ve Batı Avrupa toplumlarının farklı gelişmelerini, onaltıncı yüzyıldan sonra Osmanlı ülkesini de içine alarak genişleyen dünya kapitalist sisteminin 'dalgalanan gerçekliği' ile açıklamaktadır. Bu, 'içerilme' olarak adlandırılan süreç Osmanlı yapılarının dünya ekonomik güçleri ile ilişkiye girmesi sonucu meydana gelen dönüşümleri betimlemektedir. İleride bu dönüşümün biçimleri ve ortaya çıkan Osmanlı yapılarından bahsedeceğiz. Fakat, ilk önce Osmanlı İmparatorluğuna ilişkin bugün için geçerli olan yaklaşımlara değinmek yerinde olacaktır. Çünkü bu yaklaşımların eleştirisi burada sunulacak olan yeni kavramsal çerçevenin başlangıç noktasını oluşturacaktır.

TARİH-DİŞİ OSMANLI TARİHLERİ

Ondokuzuncu yüzyıl Şarkiyatçılık geleneğine⁷ göre temel çözümleme birimi Osmanlı İmparatorluğu'nun da dahil olduğu İslam uygarlığıydı. Bu uygarlık birimi ise öze yönelik kültürel terimlerle tanımlanmaktaydı. Oluşukça heterojen bir bütün olan İslam dünyası bir İslam ruh(*geist*)unun varlığı ile tekbiçimleştiriliyor, dahası, çeşitli ve farklı kurumsal ve kültürel

(6) I. Wallerstein, *The Capitalist World System: Essays by Immanuel Wallerstein* (Cambridge, 1980); *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century* (New York, 1974). Bu perspektifin Osmanlı İmparatorluğu'na uygulanması konusunda, bkz. «The Ottoman Empire and the Capitalist World Economy: Some Questions for Research», *Review*, cilt 11, sayı 3 (Kış 1979), s. 389-98; Huri İslamoğlu ve Çağdar Keyder, «Agenda for Ottoman History», *Review*, cilt 1, sayı 1 (Yaz 1977), s. 31-55.

(7) Günümüz şarkiyatçılığın temelleri ondokuzuncu yüzyıl sonlarında doğru atıldı. (C. J. Adams, «Islamic Religion», Bölüm I, içinde *Middle East Studies Association Bulletin*, cilt 4, sayı 3 (Ekim 15, 1970), s. 3). Akademik şarkiyatçılığın kurucuları arasında Wellhausen, Nöldeke, Becker ve Snouck Hurgronje vardı. (J. W. Fück, «Islam as an Historical Problem in European Historiography Since 1800» içinde, *Historians of the Middle East*, derl. B. Lewis ve P. M. Holt (Londra, 1962); J. Waardenburg, *L'Islam dans le miroir de l'occident* [Lahey, 1962].) Görüşleri, Ranke, Burckhardt, Gobineau ve Renan gibi, etkili ondokuzuncu yüzyıl yazarlarının İslam hakkında ortaya koydukları aşağılayıcı yaklaşımla uyum içindeydi. (V. G. Kiernan, *The Lords of Human Kind* [Londra, 1969]; P. D. Curtin, derl. *Imperialism* [Londra, 1972].)

İfade biçimleri bu temel kültürel özün somut görünüşleri olarak algılanıyordu. Önceleri, ilgilerini edebiyat, felsefe, din ve hukuk metinleri gibi kültürel biçimleri filolojik yöntemlerle deşifre etmek yolunda yoğunlaştıran Şarkiyatçılar İslam uygarlığının tarihini, dokuzuncu ve onikinci yüzyıllar arasındaki klasik dönem, yani 'altın çağ' ve onu izleyen bir 'çöküş' ya da 'duraklama' çağı olarak görüyorlardı⁸. Bir yandan 'çöküş', İslam kültürünün özündeki bir 'sakatlık' ile açıklanıyor; buna karşın Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselişi, yokuşaşağı olması gereken tarihsel yolda aykırı bir çıkıntı oluşturmuyordu. Şarkiyatçılık, bu sorunu çözebilmek için, inceleme yöntemini metinsel çözümlemekten kurumsal çözümlemeye doğru kaydırırken İslam uygarlığı olarak adlandırdığı kültür bütünü ile bir diğer ondokuzuncu yüzyıl entellektüel kurgusu olan 'Doğu despotizmi' kavramını üstüste çakıştırma yolunu seçti.

Osmanlı despotizminin, Avrupa monarşizminin bir antitezi olarak çözümlenmesi Rönesans'tan beri Avrupa siyasal söyleminin bir parçası olarak süregelmişti. Aydınlanma çağının düşünürleri (özellikle Montesquieu) ile 'despotizm' anlayışı daha genel bir kapsam kazandı. Osmanlı İmparatorluğu da dahil olmak üzere Asya'daki tüm siyasal yapılar, coğrafi etkenlerin sosyo-politik oluşumlar üzerindeki rolü de vurgulanarak, bu kapsam çerçevesinde betimlenmeye başlandı⁹. Bunun yanı sıra farklı politik yapıların karşılaştırılması, Doğu ve Batı toplumlarında devlet-toplum ilişkileri gibi konular onsekizinci yüzyılın sonu ile ondokuzuncu yüzyılda vazgeçilmez entelektüel çalışma alanları haline gelmişti. Böylece Doğu'da 'sivil toplum'un yokluğu ve devletin ağır basan niteliği, Batı'da gelişmiş bir sivil toplum ve dengeli bir devlet ile karşılaştırılarak karşıtlıklar ortaya konuyordu¹⁰. Marx ve Engels'in ATÜT kavramı işte böyle bir

(8) 'Çöküş' tezinin çarpıcı bir örneği için, bkz. G. E. von Grunebaum, *Classical Islam: A History 600-1258* (Londra, 1970). Bu görüşün bir eleştirisi için, bkz. David Waines, «Cultural Anthropology and Islam: The Contribution of G. E. von Grunebaum», *Review of Middle East Studies*, sayı 2 (1976), s. 113-23.

(9) Doğu Despotluğu ile ilgili olarak Batı'da gelişen siyaset teorisinin, konuyu Machiavelli'nin *Prens*'inden itibaren ele alan bir tartışması için, bkz. Anderson, *Lineages*, s. 397-416 ve 462-472; Montesquieu'nun despotizm tartışması için, bkz. *The Spirit of Laws* (New York, 1949), s. 18, 25-8, 57-66, 122, 129; ayrıca Franco Venturi, «Oriental Despotism», *Journal for the History of Ideas* 24 (1963): 133-162; R. Koebner, «Despot and Despotism: Vicissitude of a Political Term», *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 14 (1951): 275-302.

(10) Sivil toplum ve devlet ayrımı ile Doğu ve Batı'nın karşı karşıya getirilmesine yönelik kavramsallaştırma için, bkz. G.W.F. Hegel, *The Philosophy of History* (New York, 1956). Aynı zamanda, Gramsci'nin düşüncesi bağlamında Doğu ve Batı karşılaştırması için, bkz. P. Anderson, «The Antinomies of Antonio Gramsci», *New Left Review*, sayı 100 (Kasım 1976 - Ocak 1977), s. 5-80.

kuramsal bağlam içinde ele alınmıştı¹¹. ATÜT 'Doğu despotizmi' anlayışını içerdiği ve bu yönüyle son yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin öne sürülen çözümlemelerde de kullanıldığı için bu kavramın temel öğeleri üzerinde kısaca durmak yararlı olacaktır.

ATÜT kavramının kökeninde devesa bir devlet ile geniş bir kırsal taban arasındaki boşluk yatmakta ve böylece devletin otoritesini sınırlayabilecek ara yapıların, yani sınıfların yokluğu vurgulanmaktadır. Bu da sınıflar ve sınıf mücadelesinin yokluğu ile Asya'nın ekonomik durağanlığını açıklamaktadır. Böylece Marx, ilk olarak, 'Doğu despotizmi'nin temelini toprağın devlet mülkiyetinde olmasına bağlamıştır. Bunu yaratan özelliği ise Asya coğrafyasının iklim koşullarından kaynaklanan, verimliliğin ancak devletin ele alacağı büyük ölçekli sulama tesisleri ile sağlanabildiği bir üretim gereksinmesi olarak açıklamaktaydı. Bu yapı içinde devletin toprağın tek sahibi olması toprak üzerinde özel mülkiyeti dışlıyor ve bu da devletin mutlak gücüne meydan okuyabilecek toprak sahibi bir sınıfın neden varolmadığını açıklayabiliyordu. Bununla beraber sonraları, Marx, Hegel'i izleyerek, Doğu despotizmi'ni, zanaat ve tarımı birleştiren bir iç iş bölümünü tamamlamış, kendi kendine yeterli köy birimlerinden oluşan bir kırsal toplumun varlığı ile açıklamıştır. Bu yapı içinde de, ortak çıkarları olduğu halde bu sınıf çıkarlarını gerçekleştirecek sosyo-ekonomik bağlardan yoksun, birbirlerinden yalıtılmış köy toplulukları despotik devletin otoritesine rakip olamıyorlardı. Devlet topluma ve ekonomiye ancak vergi toplamak biçiminde mühadale ederken kendi kendine yeterli köy topluluklarının atomlaşmış toplumsal yapısı siyasal gücün el değiştirmesinden etkilenmediği gibi bu gücü etkilemekte ne çıkarları, ne de olanakları vardı. Toplum ve toplumun yönetim ile olan ilişkisi Hegelci terimlerle, Asya'da sivil toplumun kendi doğası nedeni oluşmadığı biçiminde dile getirilebilir. Bu da Asya toplumlarının durağanlığını ya da tarih-dışı oluşunu açıklamaktadır. Bu durumda toplumsal değişme Doğu'ya ancak dışarıdan, daha açıkçası Batı'nın müdahalesi ile gelebilmektedir.

ATÜT'ün kuramsal açıdan yetersiz, ampirik açıdan geçersiz olduğu açık bir biçimde kanıtlanmıştır¹². Böyle olduğu halde ATÜT kavramında

(11) Marx ve Engels'in ATÜT üzerine bölük pörçük yazılarının kapsamlı bir özeti ve bu kavramın Hegelci kökenleri için bkz. Anderson, *Lineages*, s. 464-496. Buradaki çözümleme, bu özete dayanmaktadır.

(12) ATÜT'ün sınıfsız bir toplumda son derece gelişmiş devlet yapılarının bulunabilmesini (Osmanlı İmparatorluğu, Mughal Hindistan'ı ve Çin'de olduğu gibi) açıklamadaki yetersizliği için, bkz. Anderson, *Lineages*, s. 481-495; Barry Hindess ve Paul Hirst, *Pre-Capitalist Modes of Production* (Londra, 1975), s. 178-201. Anderson, aynı zamanda, ATÜT'ün ampirik açıdan yetersizliklerini vurguluyor ve betimlediği Asya toplumunun Asya'daki hiçbir toplumun özgül tarihsel gelişimine tekabül etmediğini belir-

yer alan Doğu'nun coğrafya ve toplum yapılarından kaynaklanan durağanlığı ve siyasal yapısının despotik olduğu varsayımı 2. Dünya Savaşı'ndan sonra başta Sovyet Rusya ve Çin olmak üzere¹³ Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki Osmanlı sonrası ülkelere de uzanmaktadır¹⁴. Bu toplumlara ilişkin çözümler ATÜT kavramını zaman zaman çok açık bir biçimde Batı'nın Doğu üzerindeki üstünlüğünü vurgulayan bir ideoloji

tiyor. Asya tarihi ile ilgili olarak, coğrafya ile sınırlı açıklamaları reddeden Anderson, Şarkiyatçılar ve Modernleşmeciler tarafından yeğlenen kültürcü açıklamalara baş vuruyor. Bu bağlamda, Anderson, Osmanlı İmparatorluğunun modernleşememesini ya da bu toplumda kapitalist gelişmenin gerçekleşememesini dinsel veya kültürel yapıların niteliği ile açıklamakta (s. 397-400). Böylelikle, Batı-dışı bölgelerin özgül tarihlerinin (toplumsal-iktisadi yapılarının ve devlet sistemlerinin) betimlenmesi gereği üzerinde ısrarla durmasına karşın, Anderson'ın bu önerisi Asya toplumlarının özgül tarihsel durağanlıklarına karşın, Anderson'ın bu önerisi Asya toplumlarının özgül tarihsel durağanlıklarının açıklanması zorunluluğunun bir ifadesi olmanın ötesine gitmemekte. Diğer taraftan, bu yaklaşımla Avrupa'nın dinamik gelişme süreci karşısında Doğu'nun durağanlığını vurgulayarak, Anderson Batı'nın üstünlüğü tezini bir kez daha gündeme getirmekte.

(13) Bu konudaki iki önemli eser için, bkz. Karl A. Wittfogel, *Oriental Despotism* (New York, 1981) ve Umberto Melotti, *Marx and the Third World* (Londra, 1977). Bu yazarlar, Marx ve Engels'in önermelerine kuramsal bir tutarlılık sağlama çabındadırlar. Bunu yaparken de, ilk önce, devletin sınıf niteliğini vurgulamaktalar. Devletin sulama projelerini gerçekleştirmesini sağlayan yönetici-bürokratlar bu sınıfı oluşturmaktadır. Hem Wittfogel hem Melotti bu coğrafi özellikler tarafından belirlenen siyasal yapıda bir değişmezlik görmekte ve çağdaş Sovyetler Birliği ve Çin Halk Cumhuriyeti'nde Batı anlamındaki demokrasilerinin oluşmamasını, bu toplumlardaki 'baskıcı' (totalitarizm) rejimleri geçmişteki tarıma dayanan despotik devlet yapılarının bir devamı olarak değerlendirmektedirler.

(14) Osmanlı İmparatorluğu söz konusu olduğunda, İslamoğlu ve Keyder («Agenda for Ottoman History») devlete bir sınıf karakteri atfetmek eğilimindedirler. Böylelikle, Osmanlı toplumundaki temel sınıf çelişkisini devlet (ya da artığı çeken sınıf) ile artığı üreten köylü sınıfı arasındaki ilişki olarak tanımlamaktadırlar. Dolayısıyla, devletin despotik niteliğinin bir özelliği ve topluma müdahalesinin tek aracı olarak, devletin vergi toplama işlevi olarak görürler ve böylece ATÜT betimlemesine bağlı kalırlar. Osmanlı devleti ile ilgili bu görüş Huri İslamoğlu - İnan «Paths of Social-Economic Transformation in Ottoman Rural Society: Case of North-Central Anatolia in the Sixteenth Century», içinde *Ottoman Empire and the World Economy*, derl. Huri İslamoğlu - İnan (Cambridge, yayımlanacak) tarafından yadsınmaktadır. Ayrıca bkz. İlkay Sunar, «The Role and Nature of Western Impact in the Economic Transformation of the Ottoman Empire». Ondokuzuncu yüzyılda İran ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasa, Ekonomi ve Toplum konulu konferansa sunulan tebliğ. Babolsar, İran, Haziran 17-21, 1978. İslamoğlu - İnan ve Sunar devlet iktidarının temelini, artığın çekilmesi sürecinin dışında, iktidarın meşruluğunun temelini oluşturan siyasal-hukukî yapılara dayandığını savunmaktalar. Çözümlemeye meşruiyet sorunu, dolayısıyla da devlet ve toplum arasındaki ideolojik ve politik ilişki-yönlü bağları katmakta, İslamoğlu - İnan 'Doğu Despotizmi'nin temel önermesini, yani siyasal iktidarın mutlaklığını ve keyfiliğini sorgulamayı amaçlamaktadır. Arap toplumunun incelenmesinde Avineri'nin ATÜT uygulaması için, bkz. ilerdeki tartışma ve 16 no.'lu dipnot.

olarak kullanılmaktadır. Bu araç bir yandan apaçık bir soğuk savaş diline dönüşürken¹⁵ diğer yandan da Batı'nın Batı-dışı bölgelerdeki sömürgeci yayılma politikalarını, bu politikaların gelişme sürecine olan yararlı katkılarını vurgulayarak, meşrulaştırma işlevini görmektedir. Shlomo Avineri'nin Arap toplumu üzerindeki çalışmaları söz konusu meşrulaştırma olgusunun en güzel örneklerinden biridir¹⁶. Avineri çağdaş Arap yöneticilerinin militarist niteliğini ve Arap toplumlarının sosyo-ekonomik az gelişmişliğini Osmanlı despotizmi altında toplumun durağanlaşmış ve sınıflaşmamış olması iddiası ile açıklamaktadır. Avineri bu savdan kalkarak İsrail'in Filistin'i sömürgeleştirmesinin nasıl geçmiş ATÜT kalıntıları silerek bu bölgeyi modernleşme yoluna sokabileceğinden söz etmektedir. Böylece ATÜT, Avineri tarafından, İsrail'in Arap topraklarındaki saldırganlığını meşrulaştıran bir kavramsal aygıt olarak kullanılmaktadır.

Şarkiyatçılığın İslam siyasal yapısını ve toplumunu betimleme biçimi, Aydınlanma çağına ve ondokuzuncu yüzyıl Avrupa entelektüel söylemine egemen olan 'Doğu despotizmi' kavramları ile büyük benzerliklere sahiptir. Şarkiyatçılar, kültürcü yaklaşımlarına sadık kalarak 'Doğu despotizmi' olgusunu coğrafya ya da sosyo-ekonomik yapılar ile değil, İslam'ın kültürel özellikleri ile açıklamaktadırlar. Böylece bu çerçevede, İslam toplumu, içindeki köy toplulukları, aşiretler, loncalar, etnik ve dinsel gruplar gibi özerk ve birbirlerinden ayrı birimlerin ancak din ideolojisi ve kurumları etrafında bütünleşebildiği bir hücreli yapı olarak görülmektedir. 'Doğu despotizmi'ne ya da siyasal üstyapıya, toplumun üzerine zorla illeştirilmiş ve toplumsal bütünleşmenin dışında kalmış bir yapı olarak bakılmaktadır¹⁷. Baskıcı devlet ile 'atomlaşmış toplum' arasındaki ilişkileri belirleyen kavramın altında yatan görüş, İslam toplumunda, toplumun genel muvafakatına dayalı bir siyasal egemenlik anlayışının olmayışı varsayı-

(15) Wittfogel'in teorik yaklaşımındaki yetersizliklerinin yanısıra, bu noktayı da vurgulayan bir eleştiri için, bkz. Hindess ve Hirst, *Pre-Capitalist Modes of Production*, s. 207-220.

(16) Shlomo Avineri, derl. *Karl Marx on Colonialism and Modernization* (New York, 1968); «Modernization and Arab Society», içinde *Israel, the Arabs, and the Middle East*, derl. Irving Howe and Carl Gershman (New York, 1972). Avineri'nin düşünceleri ve onun Hegelci Marksizmi konusunda keskin bir eleştiri için, bkz. Bryant Turner, «Avineri's View of Marx's Theory of Colonialism: Israel», *Science and Society* 40 (1976): 385-409; Turner, *Marx and the End of Orientalism*, s. 25-38.

(17) Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili bu tür bir kavramsallaştırma için, bkz. H.A.R. Gibb ve H. Bowen, *Islamic Society and the West*, cilt 1 (Londra, 1962). Bu çalışmanın bir eleştirisi için, bkz. R. Owen, «The Middle East in the Eighteenth Century on «Islamic» Society in Decline: A Critique of Gibbon and Bowen's *Islamic Society and the West» ROMES*, sayı 1 (1975); s. 101-112.

mından kaynaklanmaktadır¹⁸. Dolayısıyla hakları ve çıkarları akılcı bir yasal çerçeve içine alınmamış olan toplumsal gruplar despotun yönetimine karşı çıkamıyorlar ve bu nedenle ne meşru siyasal varlıklarını öne sürebiliyorlar ne de varolan yasal çerçeveyi değiştirebilecek siyasal dönüşümü sağlayabiliyorlardı. Diğer yandan, hükümler, siyasal düzlemin dışında kalmış olan tebaasının gözünde kendini meşrulaştırmak zorunluluğunu duymuyordu. Otoritesini salt kaba kuvvetten ve İslam'daki 'sakat' bir siyaset anlayışından almaktaydı. Söz konusu 'sakat' anlayışa göre iş bir kez hükümler olmaktaydı; hükümün hikmeti ise kendinden menkuldu. Devlet-toplum ilişkileri bir kez daha sivil toplumun yokluğu vurgulanarak ortaya çıkmakta. Bu aynı zamanda İslam toplumunda liberalizm, hümanizm ve parlamentarizm kavramlarının da yokluğunu açıklamaktadır¹⁹. İslam'daki hukuk, örf ve adetler gibi kültürel öğelerden kaynaklandığı varsayılan bu yokluklar, giderek toplumdaki siyasal ve toplumsal durağanlığı, hanedanların iniş çıkışlarında ve münferit isyanlarda görüldüğü gibi siyasal dengesizlik ve düzensizlikleri ve halkın iktidar katında yer alan başkaldırmalara olan ilgisizliğini açıklayabilmektedir. Bu hikayeyi anlatırken, Şarkiyatçılar, ilgilerini siyasal baskı kurumları (ordu, bürokrasi) ve bu baskıyı meşrulaştıran din ve kültür kurumları (İslam hukuku, ulema, tarikatlar) üzerinde yoğunlaştırmaktadır. Bir İslam toplumu olan Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü de böylece tek tek kurumların tarihi ile açıklanmaktadır²⁰. Daha açıkçası 'altın çağ'-'çöküş' sorunsalı 'Doğu despotizmi' çerçevesinde sunulmaktadır. Bu bakış açısına göre onaltıncı yüzyılda kurumların yeşermesi ile oluşan Osmanlı 'altın çağı'nı 'sakat' bir kültürel özden ya da İslam dininden kaynaklanan kurumsal bir 'çöküş' dönemi izlemektedir²¹. Son olarak vurgulanması gereken bir nok-

(18) Yöneten ile yönetilen arasındaki ilişkinin bu tür bir kavramsallaştırılması en açık anlatımını şu eserlerde buluyor: H.A.R. Gibb, «Religion and Politics in Christianity and Islam», içinde *Islam and International Relations* (Londra, 1965); G. E. von Grunbaum, *Islam, Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition* (Londra, 1955); *Medieval Islam* (Chicago, 1946) ve, Hollandalı şarkiyatçı Snouck Hurgronje'nin yazıları (G. H. Bousquet ve J. Schacht, derl. *Selectid Works of C. Snouck Hurgronje* [Londra, 1957]). Bu yazarların eserlerini temel alan bir 'Doğu Despotizm'i eleştirisi için, bkz. Talal Asad, «Two European Images of Non-European Rule», içinde *Anthropology and the Colonial Encounter*, derl. T. Asad (Londra, 1973).

(19) İslam toplumunun akıl-dışılığına yanısıra, insancılığa karşı (anti-hümanist) oluşu, ve bu toplumda 'özgürlük' ve 'gelişme'nin yokluğunun bir tartışması için, bkz. G. E. von Grunbaum, *Modern Islam* (Berkeley, 1962).

(20) Kurumsal çözümleme biçiminin bir eleştirisi için, bkz. İslamoğlu ve Keyder, «Agenda for Ottoman History».

(21) 'Çöküş tezleri' için, bkz. Gibb and Bowen, *Islamic Society and the West*; Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (New York, 1968); ve *The Arabs in History* (Londra, 1964).

ta da kültürcü yaklaşımın belirlediği 'Doğu despotizmi' kavramının görüldüğü ideolojik işlevdir. İslam siyaset kuramına atfedilen, kim olursa olsun baştaki hükümdarı meşru sayan görüş sömürgeci yönetimi (sömürge öncesi 'yozlaşmış' yönetimden daha etkili olduğu sürece) meşrulaştırma ya yarıyordu. Diğer bir deyişle devlet ile toplum arasında herhangi yapısal bir bağ olmaması varsayımından çıkılıp, despotik devletin yıkılarak daha insancı (sömürgeci) bir devletin onun yerini almasının İsl am toplumunun yaşamını tehlikeye düşürmeyeceği görüşüne varılmaktaydı²².

Ondokuzuncu yüzyıl Şarkiyatçılarının kültürcü ve 'değişmezlik' varsayımları 2. Dünya Savaşı sonrası gelişmecilik (modernleşmecilik) adı altında yeniden su yüzüne çıkmıştır²³. Gelişmecilik yaklaşımının özünde Weber'in İslam toplumuna ilişkin görüşleri yatar²⁴. Kendinden önce gelen Marx gibi, Weber de Doğu toplumlarında akılcı kapitalizmin neden gelişmediği sorusuna yanıt aramıştır. Bunu yaparken, İslam toplumundaki ahlak, hukuk ve despotizm gibi ideolojik ve siyasal yapıların özellikleri ile açıkladığı kentsel ticari sınıfların oluşamamışlığı üzerinde durmuştur. Bu Weberci 'kültürel öz'cülüğün modernleşme yazınında aldığı biçim 'gelenek'e karşı 'modernleşme' ikilemidir. Modernleşmeciler, İslam uygarlığı yerine Ortadoğu'da ve Kuzey Afrika'da Osmanlı yönetiminin sona ermesi ile ortaya çıkan tek tek ulus devletlerini temel çözümleme birimi olarak yola çıkmaktadırlar. Ancak bu birimlerin ekonomik ve siyasal az gelişmişliğini açıklarken modern (batılı) tutumların ve kurumların gelişmesini engelleyen öğelerin İslam kültürünün özelliklerinden kaynaklanan bireysel inançlar ve kurumsal yapılar olduğunu vurgulamaktadırlar. Söz konusu modern (batılı) tutum ve kurumların başında laik-ulusal dünya görüşü, girişimcilik ruhu ve parlamenter demokrasi gelmektedir. Öte yandan modernleşme (batılılaşma), gelişmenin son aşaması olarak gö-

(22) Asad, «Two European Images»; Hollanda'nın Endonezya'daki sömürgeci rolü için, bkz. J. Waardenburg, *L'Islam dans le minoir de l'occident*; W. F. Wertheim, «Counter-Insurgency Research at the Turn of the Century», *Sociologische Gids* 19 (Eylül/Aralık 1972). Fas'ta Şarkiyatçı araştırma ve Fransız kolonyalizmi arasındaki yakın ilişkinin bir betimlemesi için, bkz. Edmund Burke, «The Image of the Moroccan State in French Ethnological Literature: A New Look at the Origins of Lyautey's berber Policy», içinde *Arabs and Berbers: From Tribe to Nation*, derl. E. Gellner ve C. Micdud (Londra, 1973).

(23) Ortadoğu konusunda, modernleşme paradigmasının ders kitabı; Daniel Lerner'in *Passing of the Traditional Society* (New York, 1958) adlı kitabıdır. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu konusunda W. R. Polk ve R. L. Chambers, derl. *The Beginnings of Modernisation in the Middle East* (Chicago, 1968) bu paradigmayı temsil eden bir derlemedir. Ortadoğu ve Kuzey Afrika konusunda modernleşme yazınına eleştirel bir bakış için, bkz. Turner, *Marx and the End of Orientalism* ve *ROMES*'deki diğer makaleler.

(24) Turner, *Marx and the End of Orientalism*.

rülmekte ve bu düzeye erişebilmek için Doğu modellerinin yeniden biçimlenmesi (reform) gereği dile getirilmektedir. Reformların gerçekleştirilmesinde, modernleşmeciler özellikle batıda yetişmiş bürokrat ve askerlerin önemini vurgulamaktadırlar. Böylece zor kullanımının yanı sıra (batıda eğitilmiş yöneticiler ve onların batılı danışmanları aracılığı ile) Batı'nın müdahalesini, 'en büyük iyilik' yani 'modernleşme' adına meşrulaştırmaktadırlar. Bu tepeden inme dönüşüm, İslam toplumunun tarihi (ya da tarihsizliği) adına yapılmakta, bunun nedeni olarak da burjuvasız bir toplumun tabandan bir siyasal örgütlenmeyi ya da devrimi başaramıyacağı ve böylece ne kendi ulusalcılığını ne de parlamenter demokrasiyi oluşturabileceği görüşü öne sürülmektedir.

Osmanlı tarihi ve toplumu üzerinde yürürlükte olan kavramlara karşı yaygın bir tepki Osmanlı İmparatorluğu ile Batı'nın tarihsel gelişmelerinin özde bir karşıtlık oluşturduğu varsayımını yadsımak olmuştur. Bu varsayımı yadsıyanlar, Batı'nın tarihsel deneyiminin, genelde bütün dünyaya, özel durumda da Osmanlı İmparatorluğu'na genelleştirilebileceği kanısındadırlar. Bu yönde öne sürülen görüşler birkaç farklı biçim almaktadır. Bunlardan ilki Osmanlı toplumsal yapısını betimlemekte feodalizmin evrensel konumuna yaklaşan ortodoks Marksist bakıştır. Bu bakışa göre her toplum kendi gelişme hızının elverdiği ölçüde, önceden belirlenmiş ve feodalizm-kapitalizm-sosyalizm sırasını izleyen bir tarihsel gelişme çizgisinin üzerinde ilerler. Farklı bölgelerin özgül gelişme yollarını tekbiçimli bir feodalizm kavramına oturtmaya çalışan bu yaklaşım, modernleşmecilerin düştüğü tuzağa, yani tarih-dışı olmak tuzağına düşmektedir: Weberci 'ideal tip'lerin yerini 'ideal aşama'lar almıştır²⁵. İkinci eleştirel görüş ise kapitalizmin gelişmesini İslam toplumuna genelleştirmektir. Maxime Rodinson'un çalışmalarından²⁶ esinlenen bu yaklaşım, ticaret ve finans sermayesinin varlığı ile tanımlanan kapitalist sektörün İslam toplumunun tarih boyunca bütünleşmiş bir parçası olduğunu ve İslamiyet'in bir kültür sistemi olarak kapitalist gelişmeye antitez olamayacağını gösterme çabasıdır. Bu Rodinson'cu bakış, Weberci-modernleşmeci paradigmaya ve İslam tarihine salt Avrupa'cı gözlüklerle bakan yaklaşıma karşı bir tepki olmanın izlerini kuvvetle taşımaktadır. Dolayısıyla bu tepkisel yaklaşım Weberci bakışın kapitalist gelişmeye engel gördüğü her alanda kapitalist özellikler aramaya itilmiştir²⁷. Bu yaklaşım kapitalizmi

salt sermayenin (ticaret ve finans) varlığı ile tanımlamakta, dolayısıyla kapitalizmi hemen her tür toplumda rastlanabilecek tarih-dışı bir kategoriye indirgemektedir. Dahası, 'İslam uygarlığı' gibi tarih-dışı bir kategoriyi çözümleme birimi alan bir yöntemi de sorgulamamaktadır. Böylece Rodinson, İslam tarihi üzerinde egemen olan bakış açılarını, ideolojik işlevlerini sorgulamadan ve aynı kavramsal düzlemde hareket ederek yadsı-maya çalışmaktadır²⁸.

Özetlersek, Osmanlı (İslam) toplumuna yönelik ATÜT, ondokuzuncu yüzyıl Şarkiyatçılığı ve modernleşmecilik gibi yaklaşımların hepsindeki temel sakınca tarih-dışı olmalarından kaynaklanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihi özcü (içsel), dolayısıyla değişmeye kapalı tarih-dışı kavramlarla (coğrafi, kültürel) açıklanmaktadır. Öte yandan toplumsal yapının birbirine kapalı hücrelerden oluştuğu varsayımı Osmanlı İmparatorluğu'nun durağan ve tarihsiz olduğunu göstermekte kullanılmaktadır. Bu durumda tarihsel gelişme ancak pozitif bir değer yargısı iliştilen Batı müdahalesi ile olanaklı kılınmaktadır. Bu kavramsal yapılar-Batı müdahalesinden önce olsun sonra olsun-Osmanlı İmparatorluğu'nun iç dinamiğini, tarihsel dönüşümünü çözümleyebilmekte yetersiz kalmaktadır. Batı'nın kendi gelişmesini açıklama kaygısı ile sınırlanmış olan bu söylem olsa olsa Osmanlı İmparatorluğu'nun bu gelişme örüntüsünden neden ve nasıl saptığını açıklamaya elvermektedir. Dolayısıyla Osmanlı topraklarında kapitalizmin neden gelişmediği, liberalizmin neden yeşermediği gibi sorular tartışmaların özünü oluşturmaktadır. Bu süreç içinde, söz konusu yaklaşımlar, Batı'nın gelişmesinin —karşıtı olan Doğu ile karşılaştırarak— eşi olmadığını vurgulamak gibi 'akademik' bir işlevi yerine getirmektedir²⁹. Daha da önemlisi geçmişte olduğu gibi, bugün de, Osmanlı İmparatorluğu'na göre Batı'nın üstünlüğü ideolojisini dile getirmekte ve böylece kasıtlı ya da kasıtsız Batı ile Osmanlı İmparatorluğu'nun (ya da bazı Osmanlı topraklarındaki günümüz uluslarının) karşı karşıya kaldığı anlarda kurulan Batı hegemonyasını temize çıkarmaktadırlar. Öte yandan Şarkiyatçılığın ve modernleşme kuramının olduğu gibi ATÜT'ün de eleştircileri, ya Osmanlı tarihini evrensel feodalizmin kuramsal parmaklıkları arkasında hapsederek tarihsel özgüllüğünü gözardı etmekte, ya da kapitalizmin veya liberalizmin varolup olmadığı türü ampirik görünümü kısır tartışmaların arasında rakiplerinin ideolojik varsayımlarını tekrar etmektedirler. İşte bu özünde tarih-dışı ve ideolojik öğeleri barındıran kavramlar silsilesi ve bu kavramların yetersiz eleştirileri karşısında dün-

(25) Bu yaklaşıma Osmanlı tarihinin ortodoks Marksist yorumlarında raslanmaktadır.

(26) Maxime Rodinson, *İslam et Capitalism* (Paris, 1966).

(27) Örneğin bkz. Peter Gran, «Late 18th - early 19th Century Egypt: Merchant Capitalism or Modern Capitalism», içinde *L'Egypte au 19 ème siècle: rupture et continuité*, derl. Robert Mantran (Paris, CNRS'te yayımlanacak).

(28) Roger Owen, «'Islam and Capitalism': A Critique of Rodinson», *ROMES*, sayı 2 (1976), s. 85-93.

(29) Bkz. dipnot 12.

ya sistemi perspektifi yeni seçenekler oluşturmaya çalışmaktadır.³⁰ Bunu yaparken de varolan kavramsal düzlemde ayrılmakta ve yeni çözümleme kategorileri ortaya koymaktadır.

DÜNYA SİSTEMİ YAKLAŞIMINDA OSMANLI TARİHİ

Dünya sistemi perspektifi Batı Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu'nun farklılaşan gelişme süreçlerini onaltıncı yüzyıldan itibaren Avrupa merkezli dünya ekonomisinin tarihsel gelişme süreci ile açıklar. Açıklarken, gerek Osmanlı ülkesinin azgelişmişliğinin gerekse Batı Avrupa'daki kapitalist gelişmenin tarihselliğini vurgular. Dolayısıyla artık temel sorun: «Kapitalizm neden Osmanlı İmparatorluğu'nda gelişmedi?», ya da, «Neden bizim gibi olamıyorlar?» biçiminde değil; «Kapitalist dünya ekonomisi bir kez Avrupa'da geliştikten sonra dünyadaki diğer bölgeleri nasıl etkiledi?» olarak ortaya konmaktadır.

Dünya sistemi perspektifi³¹, genelde dünya ekonomisinin ticaret aracılığıyla genişlemesi ve artan bir bölgesel uzmanlaşma sonucu daha etkin bir üretim örgütlenmesine yol açması ile dünyanın çeşitli yörelerinde ortaya çıkan dönüşüm biçimlerini incelemektedir. Uzmanlaşmanın farklılaştığı üç bölge 'merkez', 'yarı-çevre' ve 'çevre' olarak adlandırılmaktadır. Bu bölgelerde ticaretten kaynaklanan işbölümünün nitelikleri, aynı bölgelerdeki farklı işgücü örgütlenmelerinin (merkezde serbest ücretli emek, yarı-çevrede ortakçılık, çevrede zor gücüyle pazara yöneltmiş emek) gelişmesi ve farklı güçlerdeki devlet yapıları (merkezde güçlü devletler, çevrede zayıf devletler) ile ilişkilendirilmektedir. Böylece dünya sistemi yaklaşımı her bölgenin gelişmesinin eşit koşullarda oluşmadığı anlamına geliyordu. Öte yandan üretim sistemlerinde, emeğin örgütlenmesinde ve devlet yapılarında ortaya çıkan gelişme farklılıkları, çevreden merkeze doğru artı değer akışını sağlamakta ve sistemdeki kârların çoğalanmasını garanti etmekteydi. Bu da, sermayenin merkezde birikmesine ve çevrenin 'azgelişmişliğine' yol açıyordu. Dolayısıyla, dünyadaki hiçbir bölgeden, dünya tarihinin kendinden ayrıcalıklı ya da kendinden ayrıcalıksız bir bölgesi olarak söz edilemez. Üstelik farklı bölgelerin 'eşitsiz' gelişmesi ile belirlenen dünya kapitalist sistemi bir veri olarak alı-

(30) Modernleşme paradigmasını Wallerstein'in eleştirisi ve dünya sistemi perspektifini toplum bilimlerinde bir yöntem olarak tanımlaması için, bkz. «Modernization: requisit in pace»; «The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis»; «A World System Perspective on the Social Sciences», içinde *The Capitalist World Economy: Essays by Immanuel Wallerstein* (Cambridge, 1980).

(31) Bu yaklaşımın genel formülasyonları için bkz. Wallerstein, «The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis».

nırsa, sömürgeci veya ticari amaçlarla Batı'nın Batı-dışı bölgelere yaptığı müdahaleye de 'hayırlı' gözüyle bakılamaz. Buradan hareketle, örneğin, bütünleşmemiş toplumsal yapılar, durağan köylü ekonomileri, köleleşmiş veya sömürülen kırsal emek, çöken bir İmparatorluk ticareti ve yerli (Müslüman) tüccar sınıfların görece zayıflığı gibi 'gerilik' veya 'azgelişmişlik' özelliklerinin; ve de toplumu kısıklarak bağlayan din ideolojisi ya da «gelenekselcilik» ve otoriter devlet yapıları gibi ondokuzuncu yüzyıl yazarlarının gözlemlediği ve bu yazarların yirminci yüzyıl uzantılarının sürekli olarak yeniden keşfettiği bu niteliklerin, sanıldığı gibi Osmanlı ya da İslam toplumunun içsel özellikleri olmadığı sayı öne sürülmektedir. Denilmektedir ki, bu özellikler, Batı'nın etkisi ile önemli yapısal değişikliklere uğrayan bir toplumun 'dönüşmüş' yapılarıdır. Bu görüşe göre, bölgelerin eşitsiz gelişmesi ile belirlenen dünya kapitalist sistemi bir veri olarak alınır, Batı dışındaki bir bölgenin Batı'nın gelişme modelini ya da kurumlarını kopya edebilmesi olanaksızlaşmaktadır. Üstelik Batı'nın etkisi ile ortaya çıkmış olan ve batılı kurumlar olarak sözü edilen çevre yapıları yer aldığı bölgenin azgelişmişliğini yeniden üretmektedir.

Öte yandan dünya sistemi perspektifi, bölgelerin dünya ekonomisi ile yüzyüze gelmeden önceki dönemde de 'tarihsel'liğini vurgulamakta, dolayısıyla bu bölgelerin iç dinamiklerini göz önüne almaya çalışmaktadır. Böylece seçmiş olduğu çözümleme birimi ile Şarkiyatçı ve modernleşmeçi yaklaşımlardan farklı bir nitelik kazanmaktadır. Çözümleme birimi, İslam uygarlığı adıyla geçen kültürel birim değil, kendi iç işbölümü ya da bütünleşme biçimi ile tanımlanan ve yeniden-dağıtım mekanizmalarının belirlediği dünya imparatorluğunun oluşturduğu toplumsal sistemdir³². Osmanlı, bu nedenle, bileşenleri kendi durağanlığını yeniden üreten hücrel bir yapı olarak değil, fakat sınıf dinamiği olan ve iç bütünlüğe sahip bir dünya imparatorluğu olarak tanımlanmaktadır. Bu bütünde ekonomik işbölümü siyaset tarafından belirlenmektedir. Diğer bir deyişle, merkezî devlet, farklı ekonomik etkinlikleri (köylülüğün tarım ekonomisi, kent-sel zanaat ve ticaret) bütünleştirebilmek için üretim ve dağıtımın yanı sıra artı değere el koyma sürecini de denetlemektedir. Dünya sistemi yaklaşımı, bütünleşme mekanizmalarını ortaya çıkarabilmek için artı değer ver-giler biçiminde çekilmesi ile ticaret ve pazarların devletçe örgütlenmesi

(32) Osmanlı İmparatorluğu'nun bu tür bir betimlemesi için, bkz. I. Wallerstein, «The Ottoman Empire and the Capitalist World Economy: Some Questions for Research», *Review*, cilt 2, sayı 3 (Kış 1979) s. 389-400; I. Wallerstein, H. Dedeoğlu, R. Kasaba, «Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci», *Toplum ve Bilim*'in bu sayısında. İlkay Sunar, «State and Economy in the Ottoman Empire», içinde *The Ottoman Empire and the World Economy*, derl. Huri İslamoğlu - İnan; Huri İslamoğlu ve Çağlar Keyder, «Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı: Bir Öneri», *Toplum ve Bilim* 1 (Bahar 1977): 49-80.

konuları üzerinde durmaktadır. Bu konular toplumdaki sınıf ilişkilerini yani devlet (ya da artı değeri çeken sınıf) ile artı değeri üreten köylüler arasındaki ilişkiyi ve devlet ile tüccar sınıfı arasındaki ilişkiyi betimlemektedir.

Osmanlı yapısının iç dinamiği kavramının özünde, tüccar sermayesinin ve iç ticaretin oynadığı rol yatmaktadır³³. Aynı (ürün olarak toplanan) vergiler, bu gelirleri elde eden tarafların yararına kapsamlı bir kent ve kırsal pazarlar ağını gerektirmekteydi. Söz konusu taraflar bu pazarlarda aynı vergilerin tümünü ya da bir bölümünü nakite çeviriyorlardı. Bu görüşe göre, aslında, vergi biçiminde el koyulan artı değer miktarı, pazarlanan artı değer yoğunluğunu oluşturmakta ve dolayısıyla İmparatorluktaki ticarî faaliyeti birinci derecede etkilemekteydi. Böylece köylü ekonomisinin pazarla olan ilişkisi büyük ölçüde vergileme mekanizması ile kurulmaktaydı³⁴. Öte yandan, ticaret sermayesi de dolaysız bir biçimde kırsal ekonomiye nüfuz ederek, ekonomi ile toplumun büyük bir bölümü arasındaki ara bağlantıları oluşturmaktaydı. Örneğin kırsal pamuklu üretimi üzerine yapılan araştırmalar bu faaliyetin pazar ile yakın bir ilişki içinde yürütüldüğünü göstermektedir³⁵. Üstelik tarım ve zanaatların bir bütünlük içinde yer aldığı kapalı köy birimlerini esas alan görüşün³⁶ tersine, kırsal zanaatlar hammadde-nin tüccarca sağlandığı, üretilen ürünün tüccarca satın alınarak büyük pazarlara sevk edildiği bir sipariş sistemi içinde örgütlenmektedir. Tüccar sınıfı, aynı zamanda, devlet ile toplum arasında da bir ara bağlantıyı sağlamaktaydı. Merkezî devlet ve kurumları, gerek tarım ekonomisi gerekse kırsal ve kentsel zanaatkârlar için büyük bir pazar oluşturmaktaydı. Daha da önemlisi, merkezî devlet, ticaret ve pazarlar üzerindeki denetim yetkisi ile belli malların üretilmediği alanlarda ve kentlerde oluşan pazarlara bu malların akışını sağlamaktaydı. Böylece devletin topluma tek müdahale biçimi vergilendirmek değildi. Devlet, İmparatorluk içinde, malların dolaşımını düzenlemek için müdahale etmekteydi ki bu da toplum-

(33) İç ticaretin bu bağlamda tartışılması için bkz. İslamoğlu ve Keyder, «Osmanlı Tarihi Nasıl Yazılmalı»; Suraiya Faroqhi ve Huri İslamoğlu, «Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth Century Anatolia», *Review*, cilt 2, sayı 3 (Kış 1979), s. 401-436.

(34) Huri İslamoğlu - İnan, «Paths of Social-Economic Transformation in Ottoman Rural Society: Case of North-Central Anatolia in the Sixteenth Century», içinde *The Ottoman Empire and the World Economy*.

(35) Suraiya Faroqhi, «Notes on the Production of Cotton and Cotton Cloths in 16th and 17th Century Anatolia», *Journal of European Economic History*, cilt 8, sayı 2 (1979).

(36) Çağlar Keyder'in Osmanlı kırsal kesimindeki el zanaatlarını betimlemesi, bir ölçüde, bu kavramsallaştırmaya tekabül ediyor («Proto-Endüstri Kavramı ve Çevre Ülkelerde Emperyalizmin Yol Açtığı Tahribat», *Toplum ve Bilim* 13 (Bahar 1981): 83-106).

da oldukça karmaşık bir ticaret ve pazar örgütlenmesinin yer aldığına işaret etmekteydi. Son olarak şunu da eklemeliyiz ki, bu yaklaşımın ışığında, Weber'in ve hatta bazı karşıtlarının görüşünün tersine, sorun, ticaret sermayesinin veya ticarî gelişmenin varlığı ya da yokluğu değil ancak bunun sistemle nasıl bütünleştiğidir. Osmanlı sisteminde bu bütünleşme merkezî devletin politik denetimi ile oluşmaktaydı.

Bununla birlikte asıl önemli nokta dünya sistemi perspektifinin, onaltıncı yüzyıldan sonra Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticaret ve pazar yapısının Avrupa ticaretinin genişlemesi ile nasıl dönüştüğü sorusuna eğilmesidir. 'Osmanlı dünya imparatorluğu'nun nihai bir biçimde ortadan kalkmasının bir göstergesi olan bu süreç, aynı zamanda, onun Avrupa kapitalist sistemi tarafından 'içerilmesi' sürecidir³⁷. Bunun anlamı Osmanlı İmparatorluğu'nun, Avrupa (merkez) pazarları için hammadde üreten ve bu pazarlardan sanayi malları alan bir bölge (çevre) haline dönüşmesidir. Bunun bir diğer anlamı da İmparatorluğun siyasal bütünlüğünün çatlaması, yani Osmanlı İmparatorluğu içinde malların akışını devlet eliyle sağlayan bütünleştirici ilkenin çalışamaz hale gelmesidir. Daha somut bir ifadeyle, Avrupa pazarlarında Osmanlı tarım ürünlerine karşı artan talep ve bundan kaynaklanan fiyat artışları Osmanlı ticaret sermayesini bu pazarlara çekerek onun devlet denetiminin dışına kaçabilmesine neden olmuştur. Sonuç olarak, ticaret sermayesi gitgide Avrupa pazarının ekonomik işbölümü ile bütünleşmiştir; iç ticaret ve iç pazar dış ticarete göre gerilemiştir³⁸; ticaret iç merkezlerden kıyı kentlerine kaymış ve yabancı tüccarların ya da onların içindeki temsilcilerinin (azınlık tüccarların) gücünün artması, yoğunluğu Müslüman olan yerli tüccar sınıfına büyük bir darbe vurmuştur³⁹ (Dolayısıyla, Müslümanların ticaret alanından çekilmesinin İslam ideolojisiyle ilgisi olmayıp, dünya ekonomisinin gelişmesi ile değişen yapılardan ötürü olduğu görülmektedir). Bu durumda, dünya

(37) bkz. dipnot 32'de yapılan göndermeler.

(38) Örneğin, dokumacılık alanında Osmanlı iç ticaretinin 1760-1770 yılları arasında durgunluğa girmesi ve dokuma sanayiinin gerilemeye başlamasının Avrupa dokumaları ithalatının artmasıyla eş zamanlı olduğu Mehmet Genç tarafından, gümrük iltizamları verilerine dayanılarak gösterilmektedir. («A Study of the Feasibility of Using 18th Century Ottoman Financial Records as An Indicator of Economic Activity», içinde *The Ottoman Empire and the World Economy*). Bu bağlamda, Suraiya Faroqhi onaltıncı yüzyılda önde gelen kırsal sanayi merkezlerden biri olan Uluborlu-Isparta bölgesindeki kırsal-kentsel pazar şebekesinin gerilemesini ve ondokuzuncu yüzyılda yokoluşunu göstermektedir («Sixteenth Century Periodic Markets in Varibus Anatolian Sanctuaries», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, cilt 22, sayı 1 (1979), s. 32-80).

(39) Mısır'da yerli Müslüman tüccar sınıfların gerilemesi konusunda, bkz. Alan Richards, «Primitive Accumulation in Egypt, 1798-1882», *Review*, cilt 1, sayı 2 (Güz 1977), s. 3-49; Peter Gran, *Islamic Roots of Capitalism: Egypt 1760-1840* (Austin, 1979), s. 3-34, 111-131.

imparatorluğu artık geçerli bir çözümleme birimi olma özelliğini yitirmekte, onun yerine pazar mekanizmasının bütünleştiği dünya kapitalist sistemi geçerli bir inceleme birimi olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle yeni bir tarihsel dönemlendirme (periodization) ortaya atılmaktadır. Buna göre Osmanlı İmparatorluğu'nun onaltıncı yüzyıldan sonraki tarihi, öncele-ri sürekli gerilerken ondokuzuncu yüzyılda ani bir Batı müdahalesi ile sarsılan bir süreç olarak görülmemektedir. Onaltıncı yüzyıl sonrası tarihi, Osmanlı'nın dünya sistemi tarafından içerilmesi ya da 'çevreleşme'sinin öyküsüdür.

Dünya sistemi perspektifi işte bu çevreleşmeyle ya da ticaret ve pazar yapılarındaki dönüşümle ilişkili olarak, Osmanlı tarım ekonomisi ve toplumunun, zanaatların ve devlet yapılarının dönüşümünü incelemektedir. Ortaya atılan görüşe göre Avrupa pazarları için mal üretimi, bağımsız köylü üreticilerin oluşturduğu kırsal ekonomiyi durağanlaştırmış ve ticari üretim gitgide serfleşmiş köylülerin (zor gücüyle pazara yöneltilmiş emek) ya da sömürülen ortakçıların kullandığı büyük çiftliklerde gerçekleşmeye başlamıştır. Aynı zamanda, çevreleşme süreci fabrikalarda üretilen ucuz Avrupa mallarının Osmanlı pazarını işgal etmesi sonucunda zanaata dayalı sanayi yapısının çöküşüne de neden olmuştur. Ve nihayet, çevreleşme, Osmanlı merkezî devletinin, ekonomik artı değerle ilgili olarak üretim, dağıtım ve el koyma süreçlerini denetleme yeteneğinden yoksun kalması ve ayanlar, derebeyler gibi bu artı değerler etrafında yeni rakiplerin türemesi (feodalleşme) sonucunda zayıflaması anlamına gelmektedir. Bu gelişmenin sonucunda, ondokuzuncu yüzyılda, yeni bir merkezî devlet, Tanzimat devleti doğmuştur. Tanzimat devleti, ideolojisinde olduğu gibi kurumlarında da, dünya devletlerarası sistemine ve dünya ekonomik süreçlerine uyumluluğu sağlayacak, bu sistemin bir parçası olarak işlevini sürdürecektir bir biçimde Batı modellerini esas almıştır. Kısacası, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu yeni 'çevreleşmiş' yapısı, sistemin iç bütünlüğünün, politik rasyonalitesinin çökmüş olduğu bir yapıydı. Başlıca özelliği, zayıf bir devlet ile içinde 'yabancı' ya da azınlık tüccarların yer aldığı ve Avrupa kapitalist ekonomisi gibi daha büyük bir birim ile bütünleşme eğiliminde olan yapıların İmparatorluk birimi içinde kopuk ve parçalanmış bir görünüm içinde olmasıydı.

DÜNYA SİSTEMİ YAKLAŞIMININ OSMANLI TARİHİ AÇISINDAN BİR ELEŞTİRİSİ

Dünya sistemi perspektifi çevreleşme dönüşümüne tek yanlı, 'ekonomist' bir yaklaşım getirdiği için eleştirilmektedir. Bu eleştirilere göre, dünya sistemi perspektifinde Avrupa'nın ticaret yapısındaki değişikliklere çevrede yer alan sosyo-ekonomik ve siyasal değişiklikleri etkilemiş

olmasından dolayı birincil derecede önem verilmekte, dolayısıyla da tek yönlü bir nedensellik söz konusu olmaktadır⁽⁴⁰⁾. Daha da kesin bir deyişle dünya sistemi yaklaşımı, modernleşme kuramının kültürel özcülüğünü ve bundan doğan tarih-dışı bakış açısını yadsılamakta başarılı olmakla birlikte, özgül yerel (bölgesel) tarihleri ve kapitalizm öncesi toplumlardaki sınıf ilişkilerini açıklamakta başarısız kalmaktadır⁽⁴¹⁾. Bu nedenle çevredeki farklılık gösteren gelişme biçimlerini açıklayamamaktadır. Bunun yerine, dünya kapitalist gelişmesine ilişkin olarak ortaya koymuş olduğu resimde, çevre, merkezden kaynaklanan yeni koşulları edîlgen bir biçimde kabullenmektedir; böylece tüm dönüşüm, dünya ekonomik işbölümünde çevrenin alacağı yerin (statünün) gereklerine göre belirlenen bir yapı içinde değerlendirilmektedir. Öte yandan farklı dünya bölgelerindeki gelişmenin özgül biçimlerinin anlaşılabilmesi için devlet, akrabalık ilişkileri, din ve hukuk gibi ekonomi-dışı yapıların da göz önüne alınması gerekmektedir⁽⁴²⁾. Kapitalizm öncesi toplumlardaki sosyo-ekonomik değişme üzerine yapılan araştırmalar, bu ekonomi-dışı ilişkilerin sınıf ilişkilerinin yapısını belirlediğini ve artı değeri çekme olanaklarını sağladığını öne sürmektedir. Dolayısıyla kapitalizm öncesi toplumlarda üstyapıların, ekonomik dürtülere karşı esnekliğe sahip bir egemen ilişki biçimi olduğu belirtilmekte ve daha da önemlisi ekonomik etkenlerin —dünya ticaretinin genişlemesi de dahil— üretim sistemlerinde, toplumsal üretim ilişkilerinde ve sınıf ve iktidar yapılarında meydana getirdiği değişikliklerin nicelik ve niteliğini belirlediği ileri sürülmektedir⁽⁴³⁾.

Osmanlı tarihi üzerinde son zamanlarda yapılan araştırmalar, dünya sistemi yaklaşımının tek yanlı ve «ekonomist» olduğu yönündeki eleştirilere dikkati çekmektedir. Bu araştırmalar son on yıl içinde Immanuel Wallerstein ve Barrington Moore'un⁽⁴⁴⁾, ortaya atmış oldukları iki etkin sos-

(40) Wallerstein'in yaklaşımının bir eleştirisi için, bkz. Robert Brenner, «The Origins of Capitalist Development: A Critique of Neo-Smithian Marxism», *New Left Review*, sayı 104 (1977), s. 25-93; «The Modern World System by Immanuel Wallerstein», *Peasant Studies*, cilt 6, sayı 1 (Ocak 1977), s. 2-42.

(41) Dünya sistemi perspektifinin, bölgesel çözümleme açısından eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. Carol A. Smith, «Regional Analysis in World System Perspective: A Critique of Three Structural Themes of Uneven Development», *Ekonomik Antropoloji Derneğinin Konferansında sunulan bildiri*, Indiana Üniversitesi, Bloomington, Indiana, 24-29 Nisan 1981. Bildirisini okumama izin verdiği için C. A. Smith'e minnettarım.

(42) Anderson, *Lineages* s. 402-405.

(43) Robert Brenner, «Agrarian Class Structures and Economic Development in Pre-Industrial Europe», *Past and Present*, sayı 70 (1976), s. 30-75.

(44) Barrington Moore Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy* (Boston, 1967).

yal bilim yaklaşımının kuramsal olarak bütünleşmesi gereğinin ivediliğine işaret etmektedir. Osmanlı toplumunun iç dinamiğine ilişkin araştırmalar, 'içerilme' süreci boyunca farklı dönem ve bölgelerde, özgül dönüşüm örüntülerinin yer aldığını göstermektedir. Bu örüntüler, her zaman, dünya sistemi perspektifinin genel ifade biçimlerinde öngörülen kalıplara uymamakta ve her zaman, dünya ekonomisindeki kârların ençoklanması mantığı ile de uyum içinde olmamaktadır. Uyumun sağlandığı durumlarda da bunun nedeni dıştan gelen ekonomik darbelere olan dolayimsız tepkiler değil, o bölgenin tarihselliği içinde dönüşmüş olan yapıların aldığı özgül biçimlerdir. Bununla birlikte, farklı bölgelerdeki gelişme biçimlerinin özgüllüğünün vurgulanması, bölgesel tarihlere özgü bir dar görüşlülük, ya da gelişme sürecinin 'öz'cü açıklamalarına bir dönüş olarak anlaşılmamalıdır. Vurgulanması gereken, içerilme sürecinin iki yönlülüğü ve dünya ekonomisi tarafından etkilenen bir bölgedeki özgül yapıların belli bir çevreleşme dönüşümüne yol açmasındaki etkinliğidir. Diğer bir deyişle, 'içerilme' kavramının, dünya ekonomik gelişmesi ile yerel sınıf ilişkilerini ve iktidar yapılarını karmaşık bir bütün içinde ele alınması gerekmektedir⁴⁵. Bir sonraki bölümde, bu noktayı, Osmanlı tarım ve sanayi dönüşümüne ilişkin yapılan araştırmaların ışığında açıklamaya çalışacağız.

Son zamanlarda, Osmanlı tarımında Avrupa pazarları için ticarî üretimin arttığı dönem üzerine yapılan araştırmalar, Osmanlı yapılarının, özellikle devletin, tarımdaki dönüşümde oynadığı role dikkati çekmektedir. Bu bağlamda, araştırmacılar, artan Avrupa talebine bir yanıt olarak 'zor gücüyle pazara yöneltilmiş emek' veya ortakçı kullanan ticarî çiftliklerin ortaya çıkması savını sorgulamaktadırlar. Örneğin, Şevket Pamuk'un on dokuzuncu yüzyıldaki Osmanlı tarımı üzerine yaptığı araştırma⁴⁶, küçük köylü girişimlerinin özellikle Anadolu'da ağır bastığını ve dışsatım pazarları için yapılan ticarî üretimin de bu köylü işletmelerinde gerçekleştiğini göstermektedir. Üstelik, Pamuk'un araştırması, ayanın gücünün büyük ölçekli ticarî çiftliklerden kaynaklanmayıp, (bir zamanlar devlete ait olan) vergi aracılığı ile artı değere el koyabilmek ve pazarlayabilmek yeteneğinden kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Üretim örgütlenmesi ve ilişkilerinde bir değişme olduğu sürece, bu değişimin biçimi Anadolu ve Trakya'nın çeşitli bölgelerinde tarihsel süreç içinde oluşan sınıf yapıları

(45) Bu somut bölgesel çözümlemeler bağlamında yeni formülasyonlar için, bkz. Joel Kahn, *Minangkabau Social Formations* (Cambridge, 1980); Katherine Verdery, *The Social History of a Transylvanian Village* (Yayınlanmamış çalışma, 1981). Konunun teorik açıdan ele alınışı için bkz. Eric Wolf, *Convergence and Differentiation in World Capitalism* (Yayınlanmamış çalışma, 1980). Carol Smith'e bu son iki referans için minnettarım.

(46) Şevket Pamuk, «Osmanlı Tarımında Üretim İlişkileri 1840-1913», *Toplum ve Bilim* 17 (Bahar 1982): 3-50.

ile belirleniyordu. Bu çözümleme, tarımsal yapıların artan ticarî üretime gösterdiği tepkilerin bölgesel farklılıklarını vurgulamakta. Öte yandan, Pamuk, biçimsel de olsa bağımsızlığını yitirmemiş olan devletin toprakta tasarruf hakkı olan bağımsız köylünün varlığını sürdürmesinde oynadığı rolün üzerinde durmaktadır. Devlet, bunu yapmakla yalnızca kendi malî tabanını korumağa çalışmamış, aynı zamanda kendi otoritesine meydan okuyabilecek toprak sahibi bir sınıfın doğmasını engellemiştir. Benzer bir biçimde Orhan Kurmuş, Avrupa'nın Osmanlı pamuğuna artan talebine (bilhassa Amerikan İç Savaşı'ndaki kıtlık döneminde) ve İngiltere'nin Batı Anadolu'dan pamuk dışalımını artırmak çabalarına karşın ne tek ürüne dayalı bir üretime kaymanın, ne de köylü üretiminin örgütlenmesinde bir değişikliğe yönelmenin görülmediğini ortaya koymaktadır⁴⁷. Bunu açıklarken Kurmuş, İngiltere'nin dışalım yaptığı bölgelerdeki pamuk üretimini ticarî çiftliklere kaydırma isteğine —ki bu da varolan tarımsal yapıyı dönüştürecek— karşı Osmanlı hükümetinin ayak sürüdüğüne dikkati çekmektedir. Burada önemli olan, hükümetin dışsatım yönelik tarım üretimini desteklemekte direndiği bölgenin köylü üretiminin egemen olduğu (örneğin Batı Anadolu) bir bölge olmasıdır. Diğer yandan Adana gibi daha önce işlenmemiş ve yerleşimin görece az olduğu, alanlarda Osmanlı hükümeti daha işbirlikçi bir tavır içindeydi⁴⁸.

(47) Orhan Kurmuş, «The Cotton Famine and Its Effects on the Ottoman Empire», içinde *The Ottoman Empire and the World Economy*.

(48) Pamuk, «Osmanlı Tarımında Üretim İlişkileri»; Bruce McGowan da, tarım üretiminin ticarileşmesi ile büyük çiftliklerin doğuşu ve köylülerin serfleşmesi arasında nedensel ilişki kuran görüşü sorgulamaktadır («The Middle Danube Cul de Sac», içinde *The Ottoman Empire and the World Economy*, «The Study of Land and Agriculture in the Ottoman Provinces Within the Context of an Expanding World Economy in the 17th and 18th Centuries», *International Journal of Turkish Studies*, cilt 2, sayı 1 (Bahar-Yaz 1981), s. 57-64). McGowan'a göre onsekizinci yüzyılda Osmanlı topraklarına dahil olan Hırvatistan ve Slovenya'da çiftlikler büyük ticarî işletmelere dönüşmemiş, bunun yerine köylü aileleri tarafından işlenen, yeniciler ve mültezimlerin artı değeri aynı vergi olarak toplayıp pazarladığı kuruluşlar olarak süregelmişlerdir. Böylece McGowan tarım ürünlerine olan talebin ve mültezimliğin yaygınlaşmasının üretim alanındaki köylü örgütlenmesini ortadan kaldırmadığını göstermeye çalışmaktadır. Talebin genişlemesi ile mültezimlerin köylülerden daha fazla artı değer sızdırmış olabileceğine değinmekte, ama varolan idarî ve adlî yapı içinde köylülerin daha fazla sömürülmesinin köylü ailelerinin topraklarından atılmasına ya da sertleşmesine yol açmadığını da eklemektedir. Bu gelişmenin tersine olarak, McGowan onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda Orta Tuna bölgesinde, ihracat genişlemediği halde toprak sahipleri ile köylüler arasındaki güç mücadelesi sonucu yer alan değişikliklerle köylülerin sertleştiğini göstermektedir.

Benzeri bir biçimde, onaltıncı yüzyılda Orta-Kuzey Anadolu bölgesinin dünya ekonomisine katılmasından önceki dönemde, Osmanlı tarımındaki ticarileşme eğilimlerini inceleyen İslamoğlu-Inan artan iç pazar talebi sonucunda oluşan ticarî üretimin köy-

Osmanlı devletinin yapısı ve dönüşüm biçimleri üzerine yapılan kuramsal araştırmalar da Osmanlı tarımsal dokusunun özgüllüğüne ışık tutmaktadır. Örneğin İlkay Sunar, bir yandan Osmanlı devletinin toprak sahibi sınıftan (ayandan) görece özerkliğini, diğer yandan da gitgide ekonomik bağımsızlığını artıran ayanın devlete olan siyasal ve hukuksal bağımlılığını vurgulamaktadır⁴⁹. Bu görüşe göre ayan ne devlet üzerinde egemenlik kurabiliyor ne de toprak ile emeği yeterince bütünleştirebiliyordu. Sunar, aynı zamanda, ondokuzuncu yüzyıldaki uluslararası devletler sisteminin rekabete dayalı yapısının yalnızca devlete hareket alanı sağlamamakla kalmadığını, 'eski' devletin devletlerarası sistemin bir birimi olarak yeniden yapılanmasını sağlayan kurumsal yeniliklerin devleti ayanlara karşı güçlendirmiş olduğunu da öne sürmektedir. Böylece, Osmanlı devlet yapısının çevreleşmesi tüccar sınıflar ile birleşerek toprak sahiplerine karşı varlığını pekiştiren bir bürokrasinin doğmasına yol açtı. Devlet, serbest ticaret politikaları ve yasal ve idari reformlar ile çevreleşmeye yardımcı olarak bu süreci meşrulaştırırken —böylece ticaretten kaynaklanan artı değerın bir bölümüne de el koyarken— elde etmiş olduğu gücü ayana karşı, mali tabanını oluşturan bağımsız köylünün çıkarı doğrultusunda kullandı. Sunar'a göre Osmanlı devlet yapısındaki 'zayıflamanın' işte bu özgül yönü —ki devleti, dünya ticaretine tümüyle bağımlı bir toprak sahibi sınıftan ayıran da bu yöndü— onun siyasal bağımsızlığını neden sürdürebildiğini büyük ölçüde açıklamaktadır.

Devletin, tarımsal dönüşüm sürecini belirleyen rolüne işaret ederken, ondokuzuncu yüzyılda Mısır'daki gelişmelere değinmek ışık tutucu olacaktır. Mısır'daki tarımsal gelişmelere kabaca bir göz atmak bile ortada Anadolu ve Rumeli'den çok farklı bir çevreleşme biçiminin olduğunu göstermektedir. Burada önemli olan nokta bu farkın Mısır ve Osmanlı devlet yapılarının özelliklerinden kaynaklanmasıdır. Alan Richards'ın ondokuzuncu yüzyıl Mısır'ına ilişkin çalışması⁵⁰ Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu ile bağlarını kopardıktan sonra bir 'dünya İmparatorluğu' kurmaya niyetli olduğunu göstermektedir. Ne var ki,

lû aile ekonomisini çökertmediğine işaret etmektedir. Ticari çiftliklerin neden gelişmediğini ya da köylülerin topraklarından neden çıkarılmadığını açıklarken devletin siyasal ve hukuksal yapıları aracılığıyla köylü kuruluşlarının bütünlüğünü korumak ve pazarlanan artı değeri yalnızca toplanan vergilerle sınırlamak amacını güderek tarımsal ürüne ilişkin üretim, dağıtım ve el koyma işlemlerine müdahale ettiğini vurgulamaktadır. (Paths of Social-Economic Transformation in Ottoman Rural Society: Case of North-Central Anatolia in the Sixteenth Century», içinde *The Ottoman Empire and the World Economy*.)

(49) İlkay Sunar, «State and Economy in the Ottoman Empire», içinde *The Ottoman Empire and the World Economy*.

(50) Alan R. Richards, «Primitive Accumulation in Egypt, 1798-1882», *Review*, cilt 1, sayı 2 (Güz 1977), s. 3-48.

bu dünya imparatorluğu büyük ölçüde dışsatım yapan devlet tekellerine dayanmakta ve böylece yaşamını sürdürebilmesi de Mısır'ın dünya pazarı ile bir pamuk dışsatımcısı olarak bütünleşmesine bağlı kalmaktaydı. Bu durumda, devlet, Avrupa pazarı için büyük ölçekte pamuk üretimini olanaklı kılmak amacıyla tarımdaki üretim sürecine dolaysız olarak müdahale etmekteydi. Sonuç olarak, kendi kendine yeterli köylü ekonomisi çöktü ve köylünün topraklarına el koyan, köylüleri kurulan büyük ticari çiftliklerde zor gücüyle pazara yöneltilecek emek veya ücretli emek olarak çalıştıran yeni bir toprak sahibi sınıfı ortaya çıkmış oldu. Richards, daha sonra, toprak sahibi sınıfının Hristiyan tüccarlarla birleşerek devlet aygıtını ele geçirdiğini ve böylece ondokuzuncu yüzyıl Mısır tarihinin bu sınıf içindeki çeşitli grupların iktidar mücadelesine tanık olduğunu öne sürmektedir. Bu çözümlemenden varılabilecek sonuç, gitgide köylüleri dışlama pahasına toprak sahibi sınıfının çıkarları ile bütünleşen Mısır devletinin —Sunar'ın Osmanlı devletinde var olduğunu ileri sürdüğü— görece özerklikten yoksun olmasıdır. Bu ise, Richards'a göre, büyük kırsal kitlenin gözünde (Hristiyan tüccarların vergi tahsildarı işlevini üstlenmesi de göz önüne alınırsa) devletin meşruiyetini yitirmesine yol açmıştır. Bu gelişme, son aşamasında, İngilizlerin sömürgeci müdahalesine yol açan köylü isyanlarına sahne olmuştur. Buna karşılık, örneğin Osmanlı Anadolu-sunda, ondokuzuncu yüzyılda köylü isyanlarına rastlanmaması, Osmanlı devletinin yabancı veya yerli toprak sahiplerinin çıkarları doğrultusunda bir kırsal dönüşüme direnmiş olduğu görüşünü desteklemektedir. Bu direnişin temelinde malî nedenler olduğu kadar devletin meşruluk kaygısının da yattığı söylenebilir.

Dünya sistemi perspektifine göre çevreleşme dönüşümünün diğer bir yönü de Osmanlıdaki zanaata dayalı üretimin gerilemesi ve dünya imparatorluğundaki iç ticaret dinamiğinin durağanlaşmasıdır. Bu süreç bir yandan tarım üretiminin gitgide iç pazardan uzaklaşarak dış pazarlara doğru yönelmesi, diğer yandan da sanayi ürünlerinin dışalım ile yerli üretime olan talebin çöküşü ile ortaya çıkmıştır.

Onsekizinci ve ondokuzuncu yüzyıllarda Osmanlı sanayine ilişkin araştırmalar, 'çöküş'ün zaman içinde yayıldığını ve 'eski' yapıların yeni pazar koşullarının doğurduğu duruma karşı bir direniş gösterdiğini ortaya koymaktadır. İngiltere'den yapılan pamuklu dışalım konusuna eğilen Halil İnalıcık, pamuk ipliği dışında, bu ürünlerin ondokuzuncu yüzyılın yarısına kadar Osmanlı kitle pazarına giremediğini göstermektedir⁵¹. Bunun yerine lonca sisteminin dışında kalan ve ucuz kadın ve çocuk emeği kullanan kırsal sanayinin fiyatları düşük tutarak İngiliz kumaşlarına karşı ba-

(51) Halil İnalıcık, «When and How British Cotton Goods Invaded the Levant Market», içinde *Ottoman Empire and the World Economy*.

şarıyla rekabet ettiği görülmektedir. Diğer yandan, bu açıklamadan kırsal sanayilerin, gitgide üretim alanının ötesindeki büyük pazarlardan kopması ve bu büyük pazarların Avrupa dışalım ürünleri tarafından beslenmesi ile başlangıç halindeki bir sanayileşmenin kendi içine kapandığı anlaşılmaktadır. Görünüşe bakılırsa, ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısındaki Osmanlı kırsal toplumu ATÜT yaklaşımının «zanaat ve tarımın bütünlüğü» saptamasındaki manzaraya gitgide daha çok benzemektedir.

Son olarak devletin sanayileşme ile olan ilişkisine değineceğiz. En azından Bursa'daki ipekli sanayi örneğine bakıldığında, Osmanlı devletinin, çevreleşme dönüşümüne katkıda bulunduğu söylenebilir. Donald Quataert ondokuzuncu yüzyıldaki Avrupa ipekli sanayinin canlanması ile beraber Bursa'nın önemli bir ham ipek dışsatımı merkezine dönüştüğünü ve aynı zamanda da buradaki ipekli kumaş sanayinin çöktüğünü göstermektedir⁵². Bu çerçevede içinde, Quataert, Avrupalı girişimciler yeni teknolojiler getirerek ipek üretiminde verimi artırırken, Bursa'daki üretim örgütlenmesinde ve toplumsal ilişkilerde yer alan değişiklikleri vurgulamaktadır. Bu gelişmenin arkasında, devletin gelir toplama işlevini üstlenmiş olan, üretimi ve dolayısıyla ipekten alınan vergi gelirini çoğaltmak amacıyla güden Düyûn-u Umumiye İdaresi (DUI) yatmaktaydı. Bu nedenle DUI, şehirdeki buhar makinaları ve ücretli emek kullanan büyük ölçekli fabrikaların örgütlenmesinden civardaki ortakçılara ve küçük üreticilere kadar üretimin her aşamasına müdahale etmekteydi. Burada üzerinde durulması gereken nokta Osmanlı devletinin DUI'ne arka çıkmasıdır. Özellikle İngilizlerin, devlet yardımı olmaksızın Batı Anadolu'daki pamuk üretimini modernleştirmekteki başarısızlıkları gözönünde tutulursa, bu arka çıkış, Bursa'daki girişimin başarısını açıklamaktadır⁵³. Bununla birlikte Bursa'daki ipek sanayinin çevreleşmesi Osmanlı devleti için özellikle devlet otoritesinin Müslüman halkın gözünde aldığı biçim açısından bazı so-

(52) Donald Quataert, «Silk Production in the 19th Century Bursa», *Turcica'da yayımlanacaktır*.

(53) Quataert'in tezinin tersine, Roger Owen'in ondokuzuncu yüzyıl Lübnan'ında ham ipek üretimi örgütlenmesi konusundaki incelemesi, üretim örgütlenmesinde ya da üretim ilişkilerinde radikal dönüşüm olmamasının devlet müdahalesinin ya da Avrupa pazarları için devlet desteğindeki bir ticarî üretim örgütünün yokluğundan kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Owen'a göre Lübnan'ın 1861'de Osmanlı İmparatorluğundan ayrılarak özerkliğine kavuşmasının ardından, bu bölgeye ham ipek üretimini (koza ve ham iplik) teşvik etmek için gelen Avrupa tüccarları üretimin kırsal alanda varolan toplumsal-iktisadî yapılar ve ilişkiler çerçevesinde yapılmasını öngörmüşlerdir («1840-1914 Döneminde Lübnan Dağında İpek Dokuma Endüstrisi: Çevre Topluluklarında Fabrika Üretiminin Önündeki Olanaklar ve Sınırlamalar Üzerine Bir Çalışma», *Toplum ve Bilim*'in bu sayısında). Ticarî sermayenin kapitalizm-öncesi yapıları muhafaza edici etkisinin kuramsal düzeyde tartışılması için bkz. G. Kay, *Development and Underdevelopment* (Londra, 1975).

runlar yaratmaktaydı. Bursa'daki ipek sanayinde durum, devletin Avrupa ticaret sermayesinin veya onların temsilcilerinin (azınlık Hristiyan tüccarlar) üretim sürecine dolaysız müdahale etmesini önleyebilecek bir görece özerkliğinin varolduğu tarım alanından farklıydı, Bursa'daki ipek sanayinde Avrupalılar kadar Ermeniler ve Rumlar da Müslümanları dışlayarak üretimin her kademesinde egemenliği sağlamışlardı. Bu sanayinin gelişme öyküsü, kendi meşruluk sorunu ile dünya sistemi tarafından 'içerilme' gerekleri arasında sıkışmış bir Osmanlı devletinin çelişkisini açık bir biçimde ortaya sermektedir.

Özetlersek, Osmanlı İmparatorluğu'nun çevreleşme sürecine dikkatli bir bakış, ortaya dünya sistemi yaklaşımının genellemelerinden çok daha karmaşık bir tablo koymaktadır. Söz konusu genellemelerin en aciz kaldığı alan, son derece çelişkili özelliklere sahip olan Osmanlı devlet yapısındaki dönüşme sürecidir. Dünya sistemi perspektifi 'eski' devletin zayıflamasına içerilme sürecinin bir sonucu olarak baktığı için, yalnızca dünya sisteminin çalışmasına yardımcı olan devlet aygıtlarındaki (ordu, bürokrasi, vb.) değişimler üzerinde durmaktadır. Bu açıdan bakılınca tüm oluşumlar dünya pazarlarındaki üretim faktörlerinin pürüz tanımayan bir akış sürecinden kaynaklanmaktadır. Öte yandan Osmanlı devlet yapısının iç dinamiği üzerine yapılan çalışmalar, bu iç dinamiğin çevreleşmenin özgül biçimini belirlediğini göstermekte ve sık sık dünya sisteminin pürüzsüz işlemlerini engelleyen çelişkilere ve bu çelişkilerin yer aldığı dönüşüm sürecinin karmaşıklığına işaret etmektedir. Söz konusu çelişkiler kapitalizm öncesi bir toplumun kapitalizme karşı direnmesini de aşan bir niteliğe sahiptir. Bu süreç içinde, meşruiyet temeli sarsılan ve örgütlenme ilkeleri yıkılan devlet, egemenlik haklarını sürdürebilmenin koşulları ile devletlerarası sistem içinde almış olduğu rolün gerekleri arasında parçalanmış iki başlı bir yapıya dönüşmüştü⁵⁴. Osmanlı devlet yapısındaki zayıflama işte bu bağlam içinde ele alınarak kavramsallaştırılmalıdır.

(54) Donald Quataert («The Impact of European Capital on Two Groups of Ottoman Workers, 1888-1909» içinde *The Ottoman Empire and the World Economy*)'de bu çelişki süreci ortaya koymakta. Quataert 1888-1909 arasında İstanbul limanının yapımı ve yönetiminde doğrudan Avrupa müdahalesinin ücret oranlarını düzenleme ve iş gücünü rasyonelize etme talepleriyle liman işçileri arasında bir çelişkiye yol açtığını belirtmekte. Diğer taraftan Quataert Osmanlı devletinin, liman işçileri loncalarının yabancı şirketlere karşı direnişini desteklediğini göstermektedir. Osmanlı devleti bunu yaparken içinde bulunduğu çok zor koşullara karşın siyasal bağımsızlığını korumaya çalışıyordu. Daha da önemlisi, bu olgu devletin, tebaasının loncalarının gözünde meşruluğunu koruma çabası idi. Aslında, devletin limanlar konusunda yabancı şirketlerin taleplerini kabul etmesiyle bu meşruluk büyük ölçüde sarsılmıştı. Yine de Osmanlı bürokrasisinin şirketlerle olan anlaşmaları uygulamakta izlediği geciktirme politikası, çıkardığı zorluklar devlet ile loncalar arasında bir dayanışma olduğuna işaret etmektedir. Böylece Quataert'in çalışması Osmanlı İmparatorluğunun çevreleşme sürecinde göze çarpan iki temel niteliğe değinmekte. Bu temel niteliklerin

Bu çerçeve içinde vurgulanması önem kazanan bir olgu da Osmanlı devlet yapısının çözümlemesine sinsice sızan 'Doğu despotizmi' kavramının kuramsal yetersizliğidir. 'Doğu despotizmi' anlayışının temelinde siyasal toplum (devlet) ve sivil toplum kavramları arasında bir ayrımın ve böylece bir çelişkinin de olmadığı varsayımı yatmaktadır. Bu varsayımdan yola çıkıldığında, Avrupa feodalizminin tersine, 'Doğu despotizmi'nde «devlet herşeydir», sivil toplum ise ilkel bir aşamadır ya da yoktur. Öte yandan, devletin bir baskı aracı olarak tanımlandığı düşünülürse devlet ile toplum arasındaki ilişki, merkezî devletin varlığından bağımsız tampon tabaka ve mekanizmalar olmadan bir devlet egemenliği kurma sürecine indirgenmektedir⁵⁵.

Bu soruna bir başka bakış açısı ise devleti bir baskı kurumu olarak görmek yerine baskı ile 'hegemonya'nın (ya da muvafakatın) bütünleştiği bir yapı olarak ele almaktır⁵⁶. Bu bakışın özünde devlet gücünün, baskıyı hem içeren hem de gizleyen bir muvafakat anlayışını gerektirdiği varsayımı yatmaktadır. Söz konusu muvafakat anlayışı, devlet gücünü meşrulaştıran ideolojik ve siyasal uygulamaların etkinliğine bağlı kalmaktadır. Bu yaklaşım, aynı zamanda, devletten bağımsız olarak sınıfların ya da grupların varlığını kabul etmekte ve devlet gücünü elinde tutan sınıfın kendi çıkarını diğer grupların çıkarı ile uzlaştırmak, farklı grup çıkarları arasında bir ideolojik birlik yaratmak zorunda olduğu görüşünü öne sürmektedir.

Bu perspektiften bakılırsa, merkezî bürokratlardan oluşan Osmanlı egemen sınıfı tüccarlar, zanaatkârlar, köylüler, aşiretler ve Osmanlı öncesi yönetici sınıflar gibi toplumdaki farklı grupların çıkarlarını uzlaştıracı

İlki Osmanlı İmparatorluğu'nun dolaysız sömürgeleşme sürecinden geçmemiş olması. Bu olgu bürokrasiye, yabancı sermayeye karşı sınırlı da olsa bir direnme olanağı veriyordu. İkinci nitelik, ikili bir hukuk yapısıydı. Nitekim, Quataert'te bu dönemde ikili bir hukuksal yapının ortaya çıktığına işaret etmekte. Bu ikiliğin bir boyutunu yabancı sermaye ve devlet arasındaki ilişkileri düzenleyen uluslararası hukuksal çerçeve oluşturuyordu. Diğer boyut ise, Osmanlı devleti ile farklı toplum kurumları —bu durumda loncalar— arasındaki ilişkileri düzenleyen 'geleneksel' hukuktu. Ondokuzuncu yüzyıl sonunda Osmanlı devleti sanki bu iki meşruluk yapısı, iki hukuksal çerçeve arasında sıkışmıştı. Bu olgu ise devletin içte, toplum gözünde meşruluğunun sorgulanmasına varacak kadar zayıflamasının bir göstergesi idi.⁵⁷

(55) Şerif Mardin, «Povver, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire», *Comparative Studies in Society and History*, II(1969): 258-81.

(56) Bu kavramsallaştırma, büyük ölçüde, Gramsci'nin yazılarına dayanmaktadır. Antonio Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, çevr. ve derl. Quintin Hoare and Geoffrey N. Smith (New York, 1980), s. 206-269. Ayrıca, bkz. Chantal Mouffe, «Hegemony and Ideology in Gramsci», içinde *Gramsci and Marxist Theory*, derl. C. Mouffe (Londra, 1979); s. 168-209; Perry Anderson, «The Antinomies of Antonio Gramsci», *NLR*, No.100 (November 1976- January 1977), s. 5-80; Christine Buch-Glucksmann, *Gramsci and the State*, çevr. David Fernbach (Londra, 1980).

len 'hegemonyacı' bir sınıftı⁵⁸. Bununla birlikte bu sınıfın 'hegemonyacı' ideolojisi iki odaklı bir içeriğe sahipti. Bunlardan ilki olan İslam'daki şariat hükümleri toplumsal yaşamın örgütlenme ilkelerini (ya da ideolojisini) belirlemekteydi. Örneğin aile ilişkilerini düzenleyen ilkeler (evlilik, boşanma, miras), vakıflar etrafında örgütlenen kentsel yaşam, zanaat loncaları ve tarikatlar bu alanda önemli sayılabilecek öğelerdir. 'Hegemonyacı' ideolojinin ikinci odak noktası Padişahın Kanunları yani 'örf'tü; bunun temelinde hükümlerin, tebaasının refahını temin konusundaki sorumluluğu yatmaktaydı⁵⁹. Örf, toplumdaki egemen sınıf ile diğer sınıfların arasındaki ilişkileri düzenleyen ilkelerdi. Fakat bu ilkeler üzerindeki görüş birliği tarikatlar, loncalar ve medreseler gibi İslam ideolojisinin etrafında örgütlenmiş kurumların aracılığı ile sağlanmaktaydı. Böylesi bir kavramsallaştırmanın toplumda dikey bir bütünleşmeyi varsayması gerekmektedir. Üzerinde durulması ve belirlenmesi gereken, farklı kurumların, sınıf çizgilerini aşarak çeşitli toplumsal gruplardaki bireylerin yaşamlarını nasıl bir toplumsal bütün içinde birleştirebildiğidir.

Bu karmaşık ideolojik örgünün düğüm noktası ulemaydı. Ulema, işlevinin adli yönü açısından örf kurallarını uygulayarak egemen sınıf ile diğer gruplar arasındaki ilişkileri sağlamlaştırmakla yükümlüydü. Öte yandan ulema vakıf idarecisi ya da aile hukukunu uygulayan bir yargıç olarak ele alındığında toplum içindeki ilişkileri sürdürmek ile görevliydi. Üzerinde durmayı gerektiren diğer bir husus ise ulemanın 'hegemonyacı' ideolojiyi eğitim sistemi içinde yaşatarak sürdürebilmesidir. O halde, ortaya çıkan resimde ulemayı egemen toplumsal ilişkileri yeniden üretmeye yönelik entelektüel etkinlikleri sürdüren bir 'organik aydınlar' topluluğu olarak görebiliriz. Ulema, aynı zamanda, çıkarları egemen sınıfın çıkarları ile uzlaşmış olan sınıflarla (tüccarlar, toprak sahipleri) bütünleşmişti. Bu uzlaşmayı sağlayan ideolojik birlik büyük ölçüde ulemanın entelektüel etkinlikleri ile bir varlık kazanmıştı⁶⁰.

Çevreleşme süreci devlet gücünü meşrulaştıran bu oldukça karmaşık mekanizmanın yıkılışına işaret etmekteydi. Ordu ve idari kademede

(57) Bu bağlamda, Talat Asad, İslam toplumlarında yöneten ve yönetilen arasındaki karşılıklı bir uzlaşma sürecinden söz ediyor (Asad, «Two Images of Non-European Rule», s. 109-110).

(58) Hegemonyacı ideolojinin bu yönünün betimlenmesi için bkz. Halil İnalcık, «Örf», *Encyclopedia of Islam*, 2. basım; H. İnalcık, «Adaletnameler», *Belgeler*, cilt 2, sayı 3-4 (1965), s. 49-145; «Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law», *Archivum Ottomanicum*, 1 (1969): 105-38.

(59) Onsekizinci yüzyıl sonları ve ondokuzuncu yüzyıl boyunca, Mısır'da ulemanın 'kültür' üretimindeki rolü ve bu roldeki değişimlerin bir incelemesi için, bkz. Peter Gran, *Islamic Roots of Capitalism: Egypt 1760-1840*, s. 178-188.

yapılan reformlar gibi merkezileştirme önlemleri dünya pazarı ile ekonomik bütünleşmenin gereklerini yerine getirirken yeni bir egemen bürokrat sınıfın doğuşuna yol açıyordu. Bu yeni sınıfın kendi çıkarlarını toplumdaki diğer sınıfların çıkarları ile uzlaştıramaması ana özelliği idi. Bunun temel nedeni kendi varlığının gitgide yerli sınıfların çıkarları ile sık sık çelişen dünya düzeyindeki ilişkilere ve çıkarlara bağımlı olmasında yatmaktaydı. Buna bir örnek, merkezî bürokratların yabancı tüccarlar veya onların azınlık temsilcileri ile yapmış olduğu ittifaktır. Bu olguya koşut diğer bir gelişme farklı grupların çıkarlarını bağdaştıran evrenselci dünya görüşünün ('hegemonyacı' ideoloji) yıkılmasıydı. Merkezî bürokrasinin dünya ekonomisinin çalışmasına yardımcı olacak bir araç olarak üstlendiği yeni rol devlet ve toplum ilişkilerini batılı ilkeler doğrultusunda örgütlemektir⁶⁰. Öte yandan bu ilkeler padişaha kullarının koruyucusu olarak bakan eski örgütlenme ilkeleri ile çelişmek zorundaydı. Örneğin, merkezî devlet yeni reform atılımlarının uygulama masraflarını karşılayabilmek için daha baskıcı vergilendirme yollarına başvuruyordu⁶¹. Diğer bir deyişle, merkezî bürokrasinin kendini devletlerarası sistem içinde meşrulaştırma kaygıları, kendini İmparatorluk içinde meşrulaştırma kaygıları ile çelişiyordu⁶². Devleti elinde tutan egemen sınıf bu çelişkiyi çözemediği durumlarda baskı yöntemine başvurmak zorundaydı. Ondokuzuncu yüzyıl batılı yazarların aşırı bir titizlikle gözlemlediği Osmanlı İmparatorluğu'nun muvafakatsız yönetim ya da 'despotizm'den söz etmek ancak böyle bir tarihsel değerlendirme çerçevesinde geçerli olabilir. Çevreleşmenin doğurduğu Osmanlı devlet yapısındaki 'zayıflama' süreci yine aynı tarihsel değerlendirme çerçevesinde Osmanlı egemen sınıfının 'hegemonya'sının yıkılması ve diğer sınıflardan yabancılaşması olarak görülebilir.

'Hegemonya'nın yıkılmasının ya da devlet ile toplum arasındaki siyasal ve ideolojik bağlantıların kopmasının bir uzantısı da farklı toplumsal grupların İslamiyetin hükümleri etrafında örgütlenen kurumlara çekilmesidir⁶³. Özellikle eğitimde ve yargı sisteminde Batı kurumlarının benimsenmesi ile İslam kurumlarının, toplumun siyasal otorite konusundaki

(60) Tanzimat döneminde yeni yönetsel örgütlenme tarzları ve yeni yasaların benimsenmesi konusunda, bkz. Lewis, *Emergence of Modern Turkey*; Roderic Davidson, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* (Princeton, 1963).

(61) Vergileme tarzlarında ve dolayısıyla devlet-toplum ilişkilerinde meydana gelen değişimler için, bkz. Rober Owen, *The Middle East in the World Economy* (New York, 1981), s. 59, 292.

(62) İkili yasallıkların konusunda bkz. dipnot 54.

(63) Onsekizinci yüzyıl sonları ve ondokuzuncu yüzyıl boyunca Mısır'ın dünya ekonomisine katılma döneminde tarikatların rolü için, bkz. Gran, *Islamic Roots of Capitalism*.

gösterdiği 'muvafakat'ı yaygınlaştırabilmesi gitgide zorlaşmıştır⁶⁴. Böyle bir tarihsel bağlam yani Müslüman grupların oluşturduğu toplumsal güçlerin yönetim ile aralarındaki iletişim bağları kopup zayıf düşmeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda «sivil toplumun yokluğu» gibi tarih-dışı bir anlayışı yeniden değerlendirmekte yardımcı olmaktadır.

Devlet, yönetilenlerin gözünde meşruluğunu kaybederken, aynı zamanda yönetilenler de devlet gücünü elinde tutan bürokratların gözünde meşru vatandaşlık statülerini kaybediyorlardı. Bu yeni bürokratlar sınıfına göre, toplumun büyük çoğunluğu reformlar ile modern topluma katılması gereken 'geleneksel kitle'yi temsil etmekteydi. Toplumun buna karşı olan tepkisinin bir içe kapanma süreci olduğu söylenebilir. Çevreleşmiş yapıyla bütünleşmeyen sınıflar —ki bunların en önemlileri zanaatkarlar, kent orta sınıflarının alt tabakaları ve alt tabakadaki bürokratlardı— yeni düzene karşı direnişlerini kopuk birimler halinde ve İslam ideolojisinin bayrağı altında sürdürüyorlardı⁶⁵. Bu gelişmenin vardığı nokta gitgide savunmaya çekilerek yüzünü idealleştirilmiş bir geçmişe çeviren, bugünü yorumlamaktan ve geleceği algılayabilmekten yoksun, katılaşmış bir İslam anlayışı olarak görülebilir. Bu anlamıyla 'gelenekselcilik'⁶⁶, modernleşmecilerin sandığı gibi toplumun değişmez bir özelliği değil tersine, Osmanlı toplumundaki 'hegemonyacı' yapının çökmekte olduğu tarihsel sürecin bir yan ürünüydü. 'Gelenekselcilik' toplumun yabancı bir dünyaya karşı kendi kişiliğini koruyabilmesi için oluşan bir tepki, bir ifade biçimi idi.

Son olarak gelenekselciliğin bir yönüne daha değinmek istiyoruz. Reform dönemi (1830-1876) boyunca devleti inşa edenler meşruluğu büyük ölçüde Batı kültüründe arıyorlardı. Bu nedenle söz konusu dönemde, yeni bürokrat sınıfın 'hegemonyacı' bir sınıf olamaması ile 'ideolojik birlik'in parçalanmasına tanık olundu. Böylece ortaya ikili bir kültür (ideoloji) yapısı çıktı. Bu yapı kendini iki ayrı tip entelektüelde yansıttı: Medrese'de eğitim gören 'geleneksel' entelektüeller (ya da ulema) ve yeni devlet

(64) Örneğin, ondokuzuncu yüzyılda el-Ezher külliyesi Mehmet Ali Paşa'nın açtığı devlet okullarında eğitilen bürokratların, hegemonik kültürün üretiminde el-Ezher'den yetişen ulemanın yerini almaları sonucu, gerilemeye başlamıştı. Gran, *Islamic Roots of Capitalism* s. 178-188.

(65) Bu yokluğun lehinde bir önerme için, bkz. Ş. Mardin, «Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire». Bir karşı önerme ve İslam toplumundaki, meşruiyetini İslam ideolojisinden alan, popülist gelenek üzerine ilginç görüşler için, bkz. Asad, «Two European Images of Non-European Rule», p. 110 ve dipnot 17. Aynı zamanda, Asad, 'siyasal yaşama ilişkin bir doğu sinizminin' yokluğunu vurgulamakta.

(66) 'Genç Osmanlılar' olarak bilinen bir grup Osmanlı aydını, bu tarz bir tepkinin temsilcileridirler. Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought* (Princeton, 1962).

(67) 'Gelenekselleşme' kavramı için, bkz. Abdallah Laroui, *The Crisis of the Arab Intellectual: Traditionalism or Historicism* (Berkeley, 1976).

şına yol açmış ve modernleşme politikaları adına devlet ile toplum arasındaki bağlar koparılırken sivil toplum kurumları da çökmeye başlamıştır. Sözü edilen gelişmelerin ortaya çıkardığı manzaraya şöyle bir bakılırsa gerçekten de revaçta olan 'Doğu despotizmi' anlayışının ortaya koyduğu resim ile olan benzerlikler göze çarpmaktadır. Ne var ki dünya kapitalist sisteminin tarihi çerçevesinde bu gelişmelerin de tarihselliği ortaya çıkmaktadır. Böylelikle Osmanlı tarihini değişmez, özcü kategorilerle açıklayan yaklaşımlardan kavramsal bir kopuş söz konusudur.

Tarihsellik ve özgüllük 'eski'nin 'yeni'ye dönüşme sürecinde ortaya çıkan çelişkileri ön plana almak demektir. Kuşkusuz çözümlemede böyle bir yol izlemek modernleşmenin 'iyilik dolu' kuvvetlerinin, 'geleneksel'i ya da 'şer kuvvetleri' alt edeceği bir model içinde çalışmaktan daha zordur. Fakat böyle bir zorluğa Osmanlı tarihçileri olduğu kadar diğer çevre bölgelerinin tarihçileri de göğüs germeyi bilmelidir. Burada asıl önemli olan tarih metodolojisine ilişkin masum bir tartışma değil, bir toplumun bugününü anlayabilmesi ve yarınını değerlendirebilmesi için yardımcı olacak anlayış ve görüşlerin gün ışığına çıkabilmesidir.

Summary

This is essentially a survey article that deals with different conceptions of Ottoman history and society. The first part consists of a review of 'internalist' or 'essentialist' approaches that explain Ottoman historical development (rather non-development) in terms of unchanging, essential features such as Islamic cultural properties and geographical characteristics. In this context mention is made of nineteenth century Orientalism, Marxian Asiatic mode of Production, as well as the contemporary liberal development theory (or modernisation literature). What is common to all these approaches, it is argued, is that they are *ahistorical* and *ideological*. The second part includes a discussion of the world system perspective that explains the historical development of the Ottoman empire after the sixteenth century in terms of its integration into the European world economy. Hence, this approach stresses the external determinants of Ottoman historical development and places that development in the context of world history. Thirdly, the article in the light of recent research on Ottoman structures-agriculture, industry, state- emphasizes the interaction of the Ottoman internal dynamic and the global economic processes in bringing about the specific historical transformation of the Ottoman empire. In doing so it seeks to counter the one-sided explanations of Ottoman historical development that assign causality or primacy to European economic development in analysing Ottoman history. What is stressed is the *historical specificity* of the Ottoman transformation as shaped by its own dominant structures as the empire came under the influence of the world economic forces. It is this specificity that determined not only the way Ottoman empire became a functional part of the world system but also the modes of its resistance to that system. Finally, the article points to the 'economic' tendency of the world system perspective and seeks to draw attention to the need for the study of state power and its mechanisms of legitimation. And institutions in the civil society. These, it is argued, were important in determining the *specificity* of Ottoman transformation, its response and resistance to the global processes.